

КЫСКАЧА МАЗМУН

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ АМЕРИКАЛЫК ОКУМУШТУУЛАРДЫН КАБЫЛДООСУНДА

Ажар ДУЙШЕМБИЕВА

Магистрдик диссертация, адабият багыты

Илимий жетекчиси: ф.и.д., проф. Абдылдажан Акматалиев

Апрель – 2009, 77 бет

Улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын англис тилине которуу иши жалпысынан 1965-1985-жылдар аралыгында колго алынган. Натыйжада америкалык окурмандар кайталангыс таланттын жемиши - жазуучунун кыргыз адабиятында гана эмес, Совет элдеринин адабиятында да жаңы сөз болгон чыгармалары менен таанышууга мүмкүнчүлүк алышкан. Ал чыгармалар дүйнөнүн башка элдериндегидей эле америкалык окурмандарды да кайдыгер калтырган жок. Мунун ачык далили болуп АКШда жарыяланган көп сандагы илимий эмгектер болду. Ал эмгектердеги айтылган пикирлер айрым учурларда советтик сынчылардын, кийинчерээк эгемендүү Кыргызстандын сынчыларынын пикирлери менен үндөшүп турса, айрым учурларда алардан кескин айырмаланып турат. Темабызга тематикалык жактан жакын болгон айрым эмгектер, т.а. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын англис тилдүү өлкөлөрдө жана Батыш-Европалык сын илиминде изилденишин иликтеген эмгектер мындан 20 жылдан ашуун убакыт мурун жазылган жана ал эмгектер Советтик идеологиянын таасиринен чыга албай калган. Темасы “Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы америкалык окумуштуулардын кабылдоосунда” деп аталган бул магистрдик диссертациябызда биз жогорудагы окумуштуулардын эмгектеринде каралган айрым макалалардан тышкары америкалык окумуштуулардын буга чейин эч жерде анализге алынбаган эмгектерин биринчи жолу анализге алдык.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары Жозеф Мозур, Норман Шнейдман, Сват Соучек, Энтони Куаллин, Шиила Даффин Грехэм, Кэрол Ж. Эйвинс, Катерина Кларк, Джеймс Б. Вудвард жана Энтони Олкотт сыяктуу америкалык окумуштуулардын изилдөөсүнүн көңүл борборунда болгон. Диссертациябызды жазууда биз жогоруда аты аталган окумуштуулардын эмгектеринин негизинде Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын америкалык сында талкууланышын изилдөөгө аракеттендик.

ÖZ

KONU: CENGİZ AYTMATOV’UN ESERLERİNİN AMERİKALI BİLİM ADAMLARI TARAFINDAN ALGILANIŞI

Acar DUYŞEMBİYEVA

Yüksek Lisans, Türkoloji Anabilim Dalı

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Abdıldacan AKMATALİYEV

Nisan 2009, 77 sayfa

Büyük yazarımız Cengiz Aytmatov’un eserlerini İngiliz diline aktarma işi genel olarak 1965-1985 yılları arasında ele alınmıştır. Neticede Amerikalı okurlar için benzeri olmayan talantın meyvesi olan, yani yazarın yalnız Kırgız edebiyatında değil, Soviyet milletlerinin edebiyatında da yenilik olan eserleri ile tanışmaya imkan sağlandı. Yazarın hikaye ve romanları Amerikalı edebiyatseverler tarafından çok beğenildi, tıpkı dünya okurları tarafından beğenildiği gibi. Yazarın sanatı ve eserleri ile ilgili ABD’de yayımlanmış bir çok bilimsel çalışmalar delildir. Söz konusu çalışmalarda yazılan bazı düşünceler eski Soviyetler dönemindeki eleştirmenlerin (daha sonra bağımsızlığını kazanmış olan Kırgız eleştirmenlerinin) düşüncelerine hemen hemen aynı diyecek kadar benziyorsa da, arasında farklı düşüncelere sahip olanlar da mevcuttu. Konumuza tematik yönden yakın olan bazı çalışmalar, yani Cengiz Aytmatov’un eserlerinin İngilizcenin konuşulduğu ülkelerde ve Batı Avrupalı eleştirmenlerinin yapmış oldukları eleştiriler üzerine ortaya konulan çalışmalar ancak 20 sene önce yayımlanmıştır. Bu yapılan çalışmaların Soviyetler zamanındaki siyasi ideolojiden de uzak olmadığını söylemek pek de yanlış olmasa gerek.

Konusu ‘Cengiz Aytmatov’un Eserlerinin Amerikalı Bilim Adamları tarafından Algılanışı’ olan Yüksek Lisans Tezimizde yukarıda sözünü ettiğimiz çalışmalardan bazı makaleler, ve bunun dışında Amerikalı bilim adamları tarafından daha önce hiç araştırılmamış ve üzerine bilimsel çalışma yapılmamış eserlerini analiz

ettik.

Cengiz Aytmatov'un hikaye ve romanlarını Joseph Mozur, Norman Shnaydman, Svat Soucek, Anthony Quallin, Sheelah Daffin Graham, Carol J. Avins, Katerina Clark, James B. Woodward ve Anthony Olcott gibi Amerikalı bilim adamları arařtırmıřlardır. Tezimizi onların alıřmalarını inceleyerek Cengiz Aytmatov'un eserlerinin Amerikalı eleřtirmenler tarafından nasıl bir bakıř aısıyla ele alınıp yansıtıldıđını arařtırmaya alıřtık.

ABSTRACT

Creativity of Chingiz Aitmatov in the perception of American scientists

Ajar Duishembieva

Masters Degree, Department of Turkology

Supervisor: Prof. Dr. Abdyldazhan Akmataliyev

April – 2009, 77 pages

The process of translating works of well known Kyrgyz writer Chingiz Aytmatov began in 1965 and continued till 1985. As a result American readers had got a chance to get to know works of unique talent, which are became like a new word not only in Kyrgyz literature, but in a literary process of whole World. These works did not left American readers indifferent, as well as readers of other countries of the world. A large number of scientific publications on Aytmatov`s works are evidence of it. We should note that if some opinions which occurred in them are almost similar with thoughts of critics of USSR and critics of independent Kyrgyzstan, some of them are significantly different. Proceedings, close to the thematic aspects of our topic, namely Works on the study of the perception of Chingiz Aitmatov`s creativity in English-speaking countries and Western European criticism, were written 20 years ago, and it should be noted that they were unable to get out of the influence of Soviet ideology. In this MA thesis, entitled "Creativity of Chingiz Aitmatov in the perception of American Scientists", in addition to some articles considered in the above-mentioned works, we reviewed the works of American scholars who have not been studied previously.

Works of Chingiz Aitmatov were at the center of study of American scientists like Joseph Mozur, Norman Shnaydman, Svat Soucek, Anthony Quallin, Sheelah Daffin Graham, Carol J. Avins, Katerina Clark, James B. Woodward and Anthony Olcott etc. Our research is based on the works of these scholars. In writing the thesis we have tried to examine the discussion Chingiz Aitmatov`s creativity in American criticism.

АБСТРАКТ

Творчество Чингиза Айтматова в восприятии американских ученых

Ажар Дуйшембиева

Магистерская диссертация, направление тюркология

Научный руководитель: д.ф.н., проф. Абдылдажан Акматалиев

Апрель – 2009, 77 стр.

Процесс перевода произведений великого писателя Чингиза Айтматова на английский язык длился в период с 1965 по 1985-год. В следствие чего американский читатель получил возможность познакомиться с плодами труда неповторимого таланта – произведениями, ставшими новым словом не только в кыргызской, но и в Мировой литературе. Эти произведения не оставили равнодушными американских читателей, как и читателей многих стран мира. Доказательством этого является множество научных публикаций, вышедших в США. Если мнения, высказанные в некоторых из этих статей в той или иной степени схожи с мнениями советских, а позже кыргызстанских критиков, то некоторые из них значительно отличаются. Труды, близкие в тематическом аспекте с нашей темой, т.е. труды, посвященные изучению восприятия творчества Чингиза Айтматова в англоязычных странах и в западно-европейской критике, были написаны 20 лет назад и, надо отметить, что они не смогли выйти из влияния Советской идеологии. В данной магистерской диссертации под названием “Творчество Чингиза Айтматова в восприятии американских ученых” мы, помимо некоторых статей, рассмотренных в вышеупомянутых трудах, проанализировали работы американских ученых, которые не изучались ранее ни кем.

Произведения Чингиза Айтматова были в центре изучения таких американских ученых как Джозеф Мозур, Норман Шнейдман, Сват Соучек,

Энтони Куалин, Шиила Даффин Грехэм, Кэрол Дж. Эйвинс, Катерина Кларк, Джеймс Б. Вудвард и Энтони Олкотт. При написании диссертационной работы мы постарались изучить обсуждение творчества Чингиза Айтматова в американской критике, основываясь на работах вышеупомянутых ученых.

Алгы сөз

Чыңгыз Айтматовдун ар бир чыгармасы Америка Кошмо Штаттарында кандайдыр бир деңгээлде изилденип келет. Диссертациялык ишти жазууда биздин максаттарыбыздын бири болуп Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөгө алган алгачкы жана кийинки америкалык публикацияларды көз карандысыздык шарттарында, саясий чектерден узак болуп, жаңыча кароо болду. Тилекке каршы, азыркы убакка дейре Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын илимий иликтөөгө алган америкалык окумуштуулардын эмгектери англисчеден же орусчага, же кыргыз тилине которулбай келгендиктен, Америкада Ч.Айтматовду кандай кабылдашат, жазуучунун чыгармаларын кандайча түшүнүшөт жана баалашат деген сыяктуу маселелер кыргыз журтчулугунда, кыргыз адабият таануу илиминде дале болсо ачык бойдон калууда. Ошол эле учурда жазуучунун чыгармачылыгын дүйнөлүк адабий процесстин, дүйнөлүк Айтматов таануу илиминин контекстинде терең окуп-үйрөнүү анын чыгармачылыгынын Америкада кабылданыш маселесин илимий негизде изилдеп үйрөнүүсүз толук болушу мүмкүн эмес.

Магистрдик диссертациябызда биз Жозеф Мозур, Норман Шнейдман, Сват Соучек, Энтони Куалин, Шиила Даффин Грехэм, Кэрол Ж. Эйвинс, Катерина Кларк, Джеймс Б. Вудвард жана Энтони Олкотт сыяктуу америкалык окумуштуулардын Айтматовдун чыгармачылыгына карата көз карашын кыргыз адабий чөйрөсүнө жеткирүү максатын көздөө менен бирге, жазуучунун эмгектерине карата окумуштуулардын идеялык позициясын ачып берүүгө аракет жасадык. Өзгөчө, Айтматовдун чыгармаларына дүйнөнүн башка өлкөлөрүнө караганда Америка Кошмо Штаттарында кызыгуу бир топ кеч пайда болгондугун эске алсак, жогоруда аталган окумуштуулардын жазуучунун чыгармаларын жайылтууда, аларды жөнөкөй америкалык окурмандарга жеткирүүдө жана жалпы Айтматовтаануу илимин байытууда ролу чоң экендигин танууга мүмкүн эмес.

Америкалык окумуштуулардын эмгектеринин баалуулугу кыргыз окурмандарынын жана адабий сынчыларынын көз алдына Чыңгыз

Айтматовдун чыграмаларын дагы да болсо башкача перспективада кароого мүмкүнчүлүк бергендигинде.

Бул диссертациялык ишти жазууда туура багыт көрсөтүп ишме дыкаттык менен мамиле кылган илимий жетекчим ф.и.д., профессор Абдылдажан Акматалиевге, ар дайым убактысын бөлүп темама байланыштуу кеп-кеңешин аябаган устатым ф.и.д., профессор Лайли Үкүбаевага, диссертациялык ишме материал табууга жардамдашкан эжем Жыпар Дуйшембиевага, ошондой эле интернет аркылуу болсо да иштин жазылуусуна көмөктөшкөн Джорджтаун университетинин Орто Азия адабияты департаментинин ага окутуучусу профессор, доктор Сильвия Виң-Өндер менен Батыш Каролина университетинин тарых бөлүмүнүн докторанты Виктория Клементке терең ыразычылыгымды билдирем.

**ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ
АМЕРИКАЛЫК ОКУМУШТУУЛАРДЫН КАБЫЛДООСУНДА**

Мазмун

Кыскача мазмун.....	I
Кыргыз тилинде.....	I
Түрк тилинде.....	III
Англис тилинде.....	V
Орус тилинде.....	VI
Алгы сөз.....	VIII
Мазмун.....	X
Кыскартылган сөздөр.....	XII
Киришүү.....	1

I бөлүм

Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары боюнча АКШда жарык көргөн макалаларга обзор.....	6

II бөлүм

Жозеф Мозурдун “Өткөндөн уламыштар: Чыңгыз Айтматовдун прозасы” аттуу монографиясына анализ.....	37

III бөлүм

Котормолор:

1. Жозеф Мозур “Өткөндөн уламыштар: Чыңгыз Айтматовдун прозалык чыгармалары”.....	48
2. Энтони Олкотт “Бүгүнкү күндүн Кудайынын дини кайсы? Чыңгыз Айтматовдун “Кыяматы”.....	63

Корутунду.....	67
Özet.....	70
Адабияттар.....	77

Кыскартылган сөздөр:

а.а.: атап айтканда
 б.: бет
 Б.: Бишкек
 ж.б.: жана башка
 М.: Москва
 т.а.: тактап айтканда
 Ф.: Фрунзе

КИРИШҮҮ

Кыргыз жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы дүйнөнүн бардык элдериндей эле Америкалык окурмандардын да кызыгуусун туудуруп келет. Бүгүнкү күнгө чейин жазуучунун чыгармачылыгына арналган, аларды илимий изилдөөгө алган көптөгөн макалалар Американын адабий журналдарында жарыяланды¹. Ошондой эле жазуучунун чыгармаларын илимий иликтөөгө алган эмгектер да жазылды². Чыңгыз Айтматовдун

¹ N.N. Shneydman, "Chingiz Aitmatov: Myth and Reality," in Shneydman, *Soviet Literature in the 1970's. Artistic Diversity and Ideological Conformity*. Toronto: University of Toronto Press, 1979, pp. 32-46.; Carol J. Avins, "The Failure of Perestroika in Aitmatov's *The Executioner's Block*," in *Studies in Comparative Communism*, 21 (Autumn – Winter 1988), pp. 255-261.; Svat Soucek, "National Color and Bilingualism in the Work of Chingiz Aitmatov," in *Journal of Turkish Studies*, vol. 5 (1983), 70-98.; Katerina Clark, "The Mutability of the Canon: Socialist Realism and Chingiz Aitmatov's *I dol'she veka dlitsia den'*," *Slavic Review*, 4 (Winter 1984), pp. 573-587.; James Woodward, "Chingiz Aitmatov's Second Novel," *Slavonic and East European Review*, 69 (April 1991), pp. 201-220.

² Joseph Mozur, *Parables from the Past. The Prose Fiction of Chingiz Aitmatov*. Pittsburgh University Press: 1995.

чыгармаларынын башка өлкөлөрдүн жөнөкөй окурмандары жана профессионал адабий сынчылары тарабынан кандай кабылдангандыгы тууралуу эмгектер буга чейин да жазылган. Ал эмгектердин арасынан темабыз менен түздөн-түз байланышкан Ж.М. Рыскулованын “Восприятие творчества Чингиза Айтматова в англоязычных странах”³ жана Л. Строиловдун “Творчество Чингиза Айтматова в западно-европейской критике”⁴ аттуу мындан жыйырма жыл мурун жазылган эмгектеринде ошол мезгилдеги советтик системанын таасири байкалып турат. Мисалы, Ж.М.Рыскулова Ч.Айтматовдун чыгармаларынын АКШ, Англия, Канада, Индияда кабылданышына арналган жана кыргыз адабиятынын англис тилдүү өлкөлөрдө кабылданыш процессинин формасы жана динамикасы каралган эмгегинде капиталисттик өлкөлөргө караганда Ч.Айтматовдун чыгармалары социалисттик өлкөлөрдө объективдүү бааланган деген пикирин билдирет. Эмгектин 1987-жылы жарыялангандыгын эсепке алсак, Ж.М.Рыскулованын бул пикиринин мезгилдин саясий кырдаалы менен түшүндүрүлгөндүгүн байкайбыз.

Диссертациялык ишти жазууда биздин максаттарыбыздын бири болуп Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөгө алган алгачкы жана кийинки америкалык публикацияларды көз карандысыздык шарттарында, саясий чектерден узак болуп, жаңыча кароо болду. Тилекке каршы, азыркы убакка дейре Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын илимий иликтөөгө алган америкалык окумуштуулардын эмгектери англисчеден же орусчага, же кыргыз тилине которулбай келгендиктен, Америкада Ч.Айтматовду кандай кабылдашат, жазуучунун чыгармаларын кандайча түшүнүшөт жана баалашат деген сыяктуу маселелер кыргыз журтчулугунда, кыргыз адабият таануу илиминде да эле болсо ачык бойдон калууда. Ошол эле учурда жазуучунун чыгармачылыгын дүйнөлүк адабий процесстин, дүйнөлүк Айтматов таануу илиминин контекстинде терең окуп-үйрөнүү анын чыгармачылыгынын

³ Рыскулова Ж.М.. Восприятие творчества Чингиза Айтматова в англоязычных странах. Илим. – Ф.: - 1987.

⁴ Строилов Л. Творчество Чингиза Айтматова в западно-европейской критике. Кыргызстан. – Ф.: - 1988.

Америкада кабылданыш маселесин илимий негизде изилдеп үйрөнүүсүз толук болушу мүмкүн эмес.

Ч.Айтматовдун повесть жана аңгемелеринин жыйнагы эң алгач 1965-жылы “Сэнтрал букс” аттуу лондондук басмаканада “Short Novels” (“Кыска аңгемелер”) деген ат менен жарык көргөн⁵. 1970-жылы Англияда “Гүлсарат” повести Джон Фрэнчтин котормосунда жарыяланган. Котормодо повесттин аталышы “Farewell, Gulasry!” (“Кош бол, Гүлсары!”) деп берилет⁶. “Ак кеме” повести болсо эки котормодо: Т. жана Дж. Фейферлердин (“The White Steamship”)⁷ жана М.Гинсбургдун (“The White Ship”)⁸ котормолорунда англис тилдүү окурмандарга сунушталган.

Ч.Айтматовдун “Кылым карытар бир күн” романы 1983-жылы Дж. Фрэнчтин котормосунда жарыяланган (“The Day Lasts More Than a Hundred Years”)⁹. Ал эми казак жазуучусу К. Мухамеджанов менен биргелешип жазылган “Фудзиямада кадыр түн” пьесасы Н. Бетхелл тарабынан которулган¹⁰.

Ч.Айтматов тууралуу АКШда жана Англиядагы алгачкы сөз 1962, 1966, 1967-жылдарга таандык. Мисалы, 1962-жылы “Сэнтрэл Эйшн Ревью” аттуу Лондон журналына Айтматов тууралуу чакан макала¹¹, а.э. “Вэриэти” газетасында (Нью-Йорк) “Биринчи мугалим” кинотасмасына жазылган рецензия жарыяланган.

60-70-жылдары англис тилдүү окурмандар үчүн Айтматов өзгөчө, жаңы жана кызыктырган жазуучу болду. Ошондуктан, “Гүлсарат”, “Ак кеме” повесттерин изилдөөдө окумуштуулар чыгармалардын улуттук өзгөчөлүктөрүнө, улуттук тиричиликтин элементтерине, каада-салттарына көңүл бөлүштү.

⁵ Aitmatov Ch. Short novels. – London: Central Books, 1965.

⁶ Aitmatov Ch. Farewell, Gulasry! – London; Hodder and Stoughton, 1970.

⁷ Aitmatov Ch. The White Steamship. – London: Hodder and Stoughton, 1972.

⁸ Aitmatov Ch. The White Ship. – New York: Crown, 1972, 1974.

⁹ Aitmatov Ch. The Day Lasts More Than a Hundred Years. – London: Macdonald, 1983.

¹⁰ Aitmatov Ch., Mukhamedzanov K. The Ascent of Mount Fuji: A play/Transl. by Bethell N. – N.Y.: Farrar, 1975.

¹¹ Central Asian Review. London, 1962. – X. – N 4-p. 350-364.

Чыгармаларды которууда айрым катачылыктар да кетирилген. Мисалы, Фрэнч Ч.Айтматовдун чыгармаларын которууда айрым учурларда так эместиктерди кетирген: “Кылым карытар бир күндөгү” Сараланын басканы оригиналда “изящная и величественная походка” деп берилсе, Фрэнч аны “сонун, жаркыраган жана таң калтырарлык” (“brilliant and magnificent”) деп которгон; оригиналда Раймалы-ага менен Бегимайдын алгачкы көрүшкөндөгү Раймалынын өзүн сезиши “беркут на взлете” (көкөлөп бараткан бүркүт) катары берилсе, Фрэнч аны “like a golden eagle taking flight”¹² (көккө көтөрүлүп бараткан алтын бүркүт сымал) деп которгон. Мындагы “алтын” эпитети ойдон чыгарылып кошулуу менен каармандын мүнөзүнө эч нерсе кошпогондугу көрүнүп турат; оригиналдагы “Ана-Бейит” аталышын болсо Фрэнч “The Mother`s Resting Place” (эне эс алган жер) катары туура эмес которгон. Биздин изилдөө объектибиз котормолордун сапаты жөнүндө болбогондуктан, биз бул темага кыскача мисалдарды келтирүү менен гана чектелдик. Бул маселе атайын изилдөөнү талап кылат.

Бул магистрдик диссертацияда биз кыргыз элинин улуу жазуучусу жана ойчулу Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын изилдеген америкалык окумуштуулардын эмгектери менен кененирээк тааныштырууну жана алар боюнча өзүбүздүн көз караштарыбызды билдирүүнү максат кылып койдук. Бул маселе Айтматовтаануу илиминде актуалдуу маселелердин бири. Анткени буга дейре айтматовтаануучулардын арасында англис тилин билген окумуштууларыбыздын аздыгынан Айтматовдун чыгармаларынын америкалык окурмандары жана профессионал адабиятчылары тарабынан кандай кабылдангандыгы эки гана окумуштуу, т.а. Ж.М.Рыскулова жана Л.Строилов тарабынан изилденген. Ал изилдөөлөр 1987 жана 1988-жылы жазылып, жарыяланган. Ал эми биздин диссертациялык ишибиз Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкендиктен кийин бул багытта жазылган алгачкы аракеттерден болуп эсептелет.

Магистрдик диссертациянын мазмунунун жаңычылдыгы көз карандысыздык шарттарында Айтматовдун чыгармачылыгына болгон

¹² Aitmatov Ch. The Day Lasts More Than a Hundred Years. – London: Macdonald, 1983. – P. 287.

америкалык илимпоздордун изилдөөлөрүнүн биринчи жолу системага келтирилип, изилденип жатышында жана аларга карата аз да болсо биринчи жолу илимий анализдин жүргүзүлүшү болуп саналат.

Дипломдук иштин практикалык мааниси төмөндөгүдөй: биринчиден, иштин мазмуну жалпы эле кыргыз окурмандарын Айтматовдун чыгармачылыгына байланышкан америкалык изилдөөлөр менен тааныштырат. Экинчиден, дипломдук иштин жыйынтыктары, материалдары айтматовтаануу илими боюнча кийинки изилдөөлөрдө колдонулса болот.

Изилдөөнүн апробациясы: “Чыңгыз Айтматовдун “Гүлсарат” повестинин Америка окумуштуулары тарабынан талкууланышы” аттуу доклад магистрдик диссертациябыздын материалынын негизинде жазылып, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинде өткөрүлгөн жаш түркологдордун үчүнчү симпозиумунда сунушталды (КТУ “Манас”, 19 –май 2009, Бишкек).

Дипломдук иш негизинен үч бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүм Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары боюнча АКШда жарык көргөн алгачкы макалаларды иликтөөгө арналган.

Экинчи бөлүм толугу менен америкалык сынчы, окумуштуу Жозеф Мозурдун “Өткөндөн уламыштар: Чыңгыз Айтматовдун прозасы” аттуу монографиясына арналмакчы. Ал эми үчүнчү бөлүмдө айрым макалалардын котормосу берилген.

І БӨЛҮМ

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫ БОЮНЧА АКШда ЖАРЫК КӨРГӨН МАКАЛАЛАРГА ОБЗОР

Чыңгыз Айтматовдун ар бир чыгармасы Америка Кошмо Штаттарында кандайдыр бир деңгээлде изилденип келет. Айтматовдун прозасы тууралуу ушул күнгө чейин эки монография жарыяланды, бир канча доктордук диссертация жазылды жана көптөгөн макалалар жарык көрдү.¹³ Автордун

¹³ MOZUR, Joseph. (1995) **Parables From The Past. The Prose Fiction Of Chingiz Aitmatov.** Pittsburgh: Pittsburgh University Press; HABER, E. (2003). **The Myth of the Non-Russian: Iskander and Aitmatov's Magical Universe.** Lanham: Lexington Books.;
QUALIN, A. (1996) **Searching for the Self at the Crossroads of Central Asian, Russian and Soviet Cultures: the Question of Identity in the Works of Timur Pulatov and Chingiz Aitmatov.** Seattle: University of Washington (Ph. D. Thesis);

дээрлик бүтүндөй чыгармалары англис тилине которулду жана анын өмүрү-чыгармачылыгы тууралуу сабактарды айрым бир Америка университеттеринин окуу планынан учуратууга болот. Бул фактынын өзү Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларына Америка Кошмо Штаттарында кызыгуу бар экендигин жана бул кызыгуу жөн гана популярдык адабияттын деңгээлинде эмес, илимий деңгээлге өсүп жеткендигин далилдеп турат.

Айтматовдун “Гүлсарат” повести жарыялангандан баштап эле өзүнүн карама-каршылыктуу мазмуну, Советтик турмушту ачык сындоого даагандыгы, түшүнгөн адамга ачык көрүнгөн трагедиялуулугу жана сюжетиндеги фольклордук элементтердин курчтугу менен окурмандардын көңүлүн өзүнө бурду, Совет адабий чөйрөсүндө көптөгөн талаш-тартыш, суроо, пикир келишпестиктерди пайда кылды. Мезгилдин жана доордун талабына ылайыктап, көпчүлүк Совет окумуштуулары чыгарманын позитивдүү жагын көрүүгө, андан социалисттик реализм методунун талаптарына толук жооп бере турган далилдерди табууга аракет жасашты.¹⁴ Адабий сынчылар повесттин башкы каарманы Танабайдын чыгарманын акырында партиянын катарына кайрадан кирүүгө болгон үмүтүнө басым жасашты. Ал эми Батыш, тагыраак айтканда Америка, окумуштууларынын повестке карата ой-пикири кандай болду? Алардын “Гүлсарат” повестине карата позициясы эмнеси менен Совет окумуштууларынын позициясынан айырмаланды? Бул суроолорго жооп берүү үчүн “Гүлсарат” повестин сынга алган бир катар макалаларга кайрылуу зарылчылыгы туулат.

Айтматовдун Америка адабий чөйрөсүндө кеңири таанылышына чоң салым кошкон окумуштуулардын бири Норман Шнейдман болуп эсептелет. Ал өзүнүн 1979-жылы жарыяланган “1970-жылдардагы Совет адабияты” жана андан он жыл өткөндөн кийин жарык көргөн “1980-жылдардагы Совет адабияты: өткөөл он жылдык” аттуу монографиясынын бүтүндөй бир главасын

MAYO, A. (1991). Treatment of Death and Eternity in the Prose Fiction of Chingiz Aitmatov. Bryn Mawr College (Ph.D. Thesis).

¹⁴ Совет окумуштууларынын “Гүлсарат” повести туурадуу макалалары (“Танабай догонит всех” ж.б.)

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына арнаган.¹⁵ Өзүнүн “Чыңгыз Айтматов: миф жана чындык” аттуу макаласында Шнайдман Айтматовдун өмүрүнө жана анын чыгармачылыгына кеңири токтолот. Шнайдман Чыңгыз Айтматовду Советтер Союзунун “славян тилдүү эмес азчылыгынан чыккан кыргыз жазуучусу”¹⁶ катары карап, анын Советтер Союзунда гана эмес, эл аралык адабий сахнада да атак-даңкка ээ болгондугун белгилейт.¹⁷ Айта кетчү нерсе, Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы Совет дооруна туш келгендиктен, ал Батыш окумуштуулары тарабынан Совет жана кээ бир учурларда орус жазуучусу катары каралып келет.¹⁸ Бул жактан алып караганда Шнайдмандын Айтматовду кыргыз жазуучусу катары карашы көңүл бурарлык нерсе.

Эки макаласында тең Норман Шнайдман Айтматовдун “Гүлсарат” повестине кайрылат. Бирок биринчи макалада “Гүлсараттын” мазмуну, идеясы жана ага карата автордун ою кыскача берилген болсо, экинчи макалада автор повесттин мазмунуна кеңири токтолуп, андан соң повесттин сюжеттик линиясын талдоого өтөт. Шнайдман Танабай менен Гүлсараттын тагдырын бири-биринен айырмалабастан, экөөнү бир бүтүндүк катары карайт да, эки образдын трагедиялуулугунун себебин ачып көрсөтүүгө аракет жасап, төмөнкүдөй дейт:

«...Ал [повесть – А.Д.] эки жандыктын, б.а. адам менен аттын тагдыры тууралуу таасирдүү аңгеме. Экөө тең өз тар кызыкчылыктары үчүн башкаларды курмандыкка чалган мансапкор жана ач көз тышкаркы күчтөр тарабынан жеңилишет. Башкы каарман, Танабай Бакасов, өзүнүн бүт өмүрүн партияга жумшаган, бирок өзүнөн өйдө тургандардын карасанатайлык баскысына баш ийбегендиги үчүн андан чыгарылат. Гүлсары өзүн табигый

¹⁵ Shneidman N. Chingiz Aitmatov: Myth and Reality. Kitepte: Soviet Literature in 1970s: Artistic Diversity and Ideological Conformity. – Toronto, Buffalo: University of Toronto Press, 1979. Shneidman N. Soviet Literature at the Crossroads: the Controversial Prose of Chingiz Aitmatov. Kitepte: Soviet literature in 1980s: Decade of Transition. – Toronto: University of Toronto Press, 1989.

¹⁶ Tekst mindan ari menin kotormomdo berilet.

¹⁷ Shneidman N. Chingiz Aitmatov: Myth and Reality. Kitepte: Soviet Literature in 1970s: Artistic Diversity and Ideological Conformity. – Toronto, Buffalo: University of Toronto Press, 1979. – 32.

¹⁸ Aitmatov kopchuluk Batish okumushtuularinin makalalarinda orus jazuuchusu dep da karalip kelet. Kara: Porter R. Four Russian Contemporary Writers. – Berg Publishers Ltd., 1988.

чөйрөдөн жана досу Танабайдан айырган жаңы ээсине баш ийбегендиги үчүн бычылат»¹⁹.

Көрүнүп тургандай, автор Гүлсары менен Танабайдын тагдырларынын трагедияга айланышынын себебин ошол кездеги бийликте турган мансапкор адамдардан издейт. Анын ою боюнча, повесттен Танабайдын өз мезгилинен эрте карып жана анын мезгилинин өтүп кеткендиги ачык эле көрүнүп турат. Бирок ошого карабастан Совет сынчыларынын Танабайды берилген коммунист жана эли үчүн күрөшкөн адам катары көрсөтүүгө басым жасоосу Шнайдеманды таң калтырат.

Шнайдемандын Айтматовдун чыгармачылыгына арналган экинчи макаласы “Совет адабияты кыйчалыш жолдо: Чыңгыз Айтматовдун карама-каршылыктуу прозасы” деп аталат жана жазуучунун чыгармаларына кеңири токтолот. Бул жолу автор “Гүлсарат” повестин талдоого кеңири орун берет. Мында Шнайдемандын повесттин кыргыз адабий чөйрөсүндө кандайча кабыл алынгандыгына, автордун чыгарманы орус тилинде жазып калуусунун себебине, жана ошол учурдагы кыргыз адабий чөйрөсүндөгү авторитеттердин анын бул кадамына карата кандайча көз карашта болгондугуна токтолот.²⁰ Айтматовдун Советтер Союзунда ийгиликке жетишкендигинин себеби катары Шнайдемандын анын прозасы “жергиликтүү чөйрөдө бүтүндөй универсалдык проблемаларды жана көпчүлүк Советтик улуттарга жалпы түрдө тиешелүү болгон Совет чындыгын”²¹ ачып көрсөткөндүгүндө экендигин айтат. Автордун ою боюнча, Айтматов өз чыгармаларында көлөмдүү проблемаларды көтөрүп, аларга ушунчалык чеберчилик менен мамиле кылуу менен бардык улуттардын окурмандарынын кызыкчылыгын туудурат. Ошол эле учурда Шнайдемандын Айтматовдун бүтүндөй Советтер Союзунда популярдуулугун анын

¹⁹ Shneidman N. Chingiz Aitmatov: Myth and Reality. Kitepte: Soviet Literature in 1970s: Artistic Diversity and Ideological Conformity. – Toronto, Buffalo: University of Toronto Press, 1979. – 35.

²⁰ Shneidman N. Soviet Literature at the Crossroads: the Controversial Prose of Chingiz Aitmatov. Kitepte: Soviet literature in 1980s: Decade of Transition. – Toronto: University of Toronto Press, 1989. – 254.

²¹ Shneidman N. Chingiz Aitmatov: Myth and Reality. Kitepte: Soviet Literature in 1970s: Artistic Diversity and Ideological Conformity. – Toronto, Buffalo: University of Toronto Press, 1979. - 254.

чыгармаларын орусча жаза башташы жана дээрлик бардык чыгармаларынын орус тилине которулгандыгында экендигин көрсөтөт:

«Бул кыргыз окурманы Айтматовдун искусствосунун чеберчилигин баалап билүү деңгээлине жете элек дегендик эмес, эгер кимдир бирөө Совет окурмандарынын көпчүлүгүнө жетип жана алар менен түздөн түз пикир алмашууну кааласа, ал орус тили аркылуу буга жетишерлиги факт»²² - деген.

1980-жылдарда мындай пикирлер Совет адабий чөйрөсүндө кездешкени менен, алар ачык айтылган эмес же кагаз бетине түшпөгөндүгү айкын. Ошондуктан, бул жактан алганда, Шнайндмандын байкоосу баалуу экендигин танууга болбойт.

“Гүлсарат” повести боюнча айтылган кийинки сын Америкадагы Принстон университетинин профессору Сват Соучек’ке таандык. Өзүнүн “Чыңгыз Айтматовдун эмгегиндеги улуттук түс жана билингвизм”²³ макаласында Соучек Чыңгыз Айтматовдун “Жамыйла” повестинен баштап, “Фудзиямадагы кадыр түн” драмасына чейинки чыгармачылык жактан өсүп-өнүгүүсүн изилдейт. Соучектин ою боюнча, жазуучунун чыгармаларынын жогорку даражага тез которулушунун бирден бир себеби болуп анын эки элдин маданий жана адабий казынасынан сабак алып, эки тилди (орус жана кыргыз) тең мыкты билгендиги.²⁴ Айтматовдун чыгармаларынын эстетикалык жана көркөмдүк байлыгы жазуучунун татаал жана ошол эле учурда окуяларга бай бала чагынын натыйжасы экенин Соучек баса белгилейт. Ал эми жазуучунун чыгармачылыгын шыктандырган нерселер катары автор Орхон-Енисей жазма эстеликтерин жана “Манас” эпосун көрсөтөт.²⁵

“Гүлсарат” повестин талдоого келгенде Соучектин чыгарманын сюжети менен жакшы тааныш экендиги байкалып турат. Автор чыгарманын

²² Shneidman N. Chingiz Aitmatov: Myth and Reality. Kitepte: Soviet Literature in 1970s: Artistic Diversity and Ideological Conformity. – Toronto, Buffalo: University of Toronto Press, 1979. – 255.

²³ Soucek S. National Color and Bilingualism in the Work of Chingiz Aitmatov. // Journal of Turkish Studies, 5-tom, - 1983. – 70-98.

²⁴ Soucek S. National Color and Bilingualism in the Work of Chingiz Aitmatov. // Journal of Turkish Studies, 5-tom, - 1983. – 71-74.

²⁵ Soucek S. National Color and Bilingualism in the Work of Chingiz Aitmatov. // Journal of Turkish Studies, 5-tom, - 1983. – 90.

сюжеттик линиясын кеңири иликтөө менен бирге, андагы образдар системасына токтолуп, өзгөчө Гүлсары менен Танабайдын образынын татаалдыгын ачып берүүгө аракет жасайт. Гүлсарынын образынын чыгармада өнүгүшү автордун ою боюнча “жазуучунун эң мыкты жетишкендиги.”²⁶ Гүлсарынын образын терең ачып берүүсүнө жардам берген негизги факторлор катары Соучек Айтматовдун адабий даярдыгын, анын орус адабиятындагы Гүлсарыга окшош образдар менен жакшы тааныш болгондугун (Толстойдун “Холстомери”), ветеринар катары алган билимин, жана жалаң адамдарга гана эмес, бүтүндөй жандыктарга арналган жазуучунун адамкерчилик сапатын атап өтөт.²⁷

Соучек Танабайды жаркын келечек тууралуу коммунисттик идеяларга терең берилгендиги үчүн жазаланган адам катары карайт жана Танабайдын жеке трагедиясы анын идеалдарынын өз баалуулугун сактай албастан кайрадан Танабайга аркасын салгандыгында экендигин айтат.²⁸ Буга далил катары Соучек Танабайдын партиянын иши үчүн өз агасын кулакка тарткан партиянын кайрадан ага тескери карап кетишин көрсөтөт. Повесттеги Сегизбаев, Кашкатаев жана Алдановго окшогон бийлик адамдарынын негативдүү түрдө сүрөттөлүшү, Танабайдын партиядан чыгарылышы жана колхоздо болуп өткөн жоготуулар Совет коомунун реалисттик түрдө сүрөттөлүшү экендигин билсе да, Соучек мындай чыгарма Совет цензурасынын көз алдынан өтүп кете албастыгын түшүнөт:

“Совет коомун мындай маанайда сүрөттөө, албетте, Совет жазуучулардан күтүлгөн нормага туура келбейт: карасанатайлык адилеттикти жеңип кете албайт, ал жөнүндө сөз да болушу мүмкүн эмес. Албетте, “Гүлсараттын” акырында каарманды бүтүндөй алсыздыкка чөгүп кетүүдөн жана повестти коомдун пессимисттик жалган сүрөтү деген аттан

²⁶ Soucek S. National Color and Bilingualism in the Work of Chingiz Aitmatov. // Journal of Turkish Studies, 5-tom, - 1983. – 80.

²⁷ Soucek S. National Color and Bilingualism in the Work of Chingiz Aitmatov. // Journal of Turkish Studies, 5-tom, - 1983. – 80.

²⁸ Soucek S. National Color and Bilingualism in the Work of Chingiz Aitmatov. // Journal of Turkish Studies, 5-tom, - 1983. – 78.

сактап калган окуялардын бурулушу бар. Үмүттүн нуру Танабай партиядан чыгарылып жатканда өткөн чогулуштун учурунда эле пайда болот...”²⁹

Мында Соучек комсомолдун мүчөсү жаш Керимбековду “үмүттүн нуру” катары карашы талашсыз, анткени дал ушул Керимбеков Танабайдан партиянын катарына кайрадан кошулуусун суранат. Бирок ошого карабастан “эч кандай жакшы кабар Танабайды кайрадан бактылуу кылбайт жана Гүлсарыны кайрадан күлүк жорго кылып жаратпайт”³⁰ – дейт Соучек.

Соучек Айтматовдун жазуучулук чеберчилигин өтө жогору баалайт. Ошол эле учурда Соучек Айтматовдун Советтик жазуучу экендигин эсинде тутат. Андай болсо, кандайча Советтик жазуучу Совет адабиятынын негизги агымынан алыс турган, өкүм сүргөн системаны сынга алган чыгарма жаратып калды? Соучектин ою боюнча, буга жоопту автордун индивидуалдуулугунун көп кырдуулугунан жана чыгармасында чагылдырылган татаалдыктан издеш керек:

“Граждандык, саясий деңгээлде ал (Айтматов) өз мамлекетинин саясий системасынын мыктылыгына талашсыз түрдө ишенет. Ал эми көркөм, адабий деңгээлде ал - эң алгач саясий ойчулардын жөнөкөй көз караштарына каршы турган жашоону анын бардык кыйынчылыктары менен камтууга аракеттенген жазуучу. Мына дал ушул нерсе анын эмгектерин ушунчалык укмуш жана ишенимдүү, ушунчалык адаттан тышкары түрдө көрсөтүп, стереотиптүү каармандар менен сюжеттерден чарчаган окурмандар тарабынан кол чабуулар менен тосуп алынышына алып келет”.³¹

Ошентип, сынчы Айтматовдун эң алгач жазуучу жана искусство адамы экендигин жана өзүнүн милдети катары кандай гана кырдаал болбосун чындыкты реалдуу түрдө көрсөтүү - анын максаты экендигин айтат.

²⁹ Soucek S. National Color and Bilingualism in the Work of Chingiz Aitmatov. // Journal of Turkish Studies, 5-tom, - 1983. – 79.

³⁰ Soucek S. National Color and Bilingualism in the Work of Chingiz Aitmatov. // Journal of Turkish Studies, 5-tom, - 1983. – 79.

³¹ Soucek S. National Color and Bilingualism in the Work of Chingiz Aitmatov. // Journal of Turkish Studies, 5-tom, - 1983. – 79.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөгө өз салымын кошкон дагы бир америкалык сынчылардын бири Жозеф Мозур болуп эсептелет. Мозурдун Айтматовдун чыгармачылыгына арналган “Өткөндөн уламыштар: Чыңгыз Айтматовдун прозасы” аттуу монографиясы 1995-жылы жарык көрүп, аты айтып тургандай эле жазуучунун чыгармаларындагы уламыштарды изилдөөгө арналган.³² Эгер мурун сөз болгон сынчылардын макалалары “Гүлсарат” повестин 2-3 бетте талкуулоо менен чектелсе, Мозур повестке китебинин бүтүндөй бир главасын арнайт да, аны “Гүлсарат”: Сталиндик өткөнгө макул болуу” деп атайт. Макаласында Мозур чыгарма жазылып жатканда жана ал жарыкка чыга турган учурда өлкөдө өкүм сүргөн саясий кырдаалга токтолуп, чыгарманы саясий режимдин нурунда карайт. Ошону менен бирге эле “Гүлсарат” повестин жарыкка чыгышында Александр Твардовскийдин чоң роль ойногондугун Мозур баса белгилейт.³³

“Гүлсары” повести, Мозурдун ою боюнча, Айтматовдун “Кылым карытар бир күн” романына стилдик жактан даярдык болуп эсептелет, анткени повесттеги баяндалган жыйырма жыл Танабайдын жолунун жүрүшүндө айтылып бүтөт. Андан соң автор повесттин сюжеттик линиясын талдоого өтөт жана повесттеги башкы эки каармандын, б.а. Танабай менен Гүлсарынын, образдарын терең ачып берет. Гүлсарынын образын автор “Танабайдын жашоосуна болгон комментарий” катары кызмат кылгандыгын, жана да Гүлсары Танабайдын жашоосундагы маанилүү окуяларды аныктап, күчөтүп тургандыгын айтат.”³⁴ Гүлсары, автордун ою боюнча Танабайдын рухий жубу жана ал “бардык каармандардын аракеттерин ченөөчү моралдык таякча” катары да кызмат кылат.³⁵ Чындыгында эле, повесттеги каармандардын Гүлсарыга кылган мамилесине карата алардын жан дүйнөсүнүн тардыгын (Алданов жанан Сегизбаевге окшогондордун) байкоого болот. Кыргыз адабий

³² Mozur, J. Parables from the Past: the Prose-fiction of Chingiz Aitmatov. – Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 1995.

³³ Mozur, J. Parables from the Past: the Prose-fiction of Chingiz Aitmatov. – Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 1995. - 40.

³⁴ Mozur, J. Parables from the Past: the Prose-fiction of Chingiz Aitmatov. – Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 1995. - 42.

³⁵ Mozur, J. Parables from the Past: the Prose-fiction of Chingiz Aitmatov. – Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 1995. - 48.

сынчылары жана окурмандар үчүн Мозурдун Гүлсараттын бычылышынын интерпретациясы кызыкчылык туудурбай койбойт деген ойдобуз. “Притча катары функциясында,” деп жазат Мозур, “Гүлсараттын окуясы жеке адамга сыйынуу учурундагы Совет элинин рухий жактан “бычылышына” жоопкерчиликтүү адамдарды күнөөлөйт.”³⁶ Демек, Советтер Союзундагы режимдин катаалдыгын эсине алган Мозур, андагы элдердин эркин басынткан бюрократтарды күнөөлөп, аларга Алдановдун униформасын кийгизет. Ал эми Гүлсарыны жөнөкөй элдин прототиби катары карайт. Бул жактан алып караганда, буга чейин адабиятта жогорудагыдай салыштыруу эч болбогондуктан, Мозурдун интерпретациясы дагы да болсо башкача уникалдуу көз караштын жаралышы менен Айтматовтаануу илимине өз салымын кошот десек жаңылышпайбыз. Ал эми Танабайдын образына келгенде Мозур аны “трагедиялуу фигура” катары көрсөтүп, “анын жаралышы Айтматовдун адабияттагы трагедиялуулук концепциясын жактоосундагы маанилүү кадамды түзөт,”- деп жазат.³⁷

Башка бардык Батыш сынчылары сыяктуу эле Мозурду да кызыктырган бирден-бир нерсе бул жазуучунун чыгарманы позитивдүү нотада аяктоосуна түрткү болгон күч жана повесттин акыркы бөлүгүнүн чыгарманын бүтүндөй композициясына тийгизген таасири. Чыгарма социалисттик реализмдин талабына жооп берерлик нотада аяктаганы менен, Мозурдун ою боюнча анын “сюжетиндеги бир канча маанилүү элементтер ачык оптимизмди жокко чыгарат жана десталинизация процесси олуттуу коркунучта экендиги тууралуу автордун коопсуздануусун көрсөтөт.”³⁸ Ал эми Танабайдын партияга кайрадан кайрылып келүүгө болгон чечимин Мозур анын “өзүнүн жаштык идеалдарынан өз ишенимин”³⁹ кайрадан табууга жасаган аракети катары карайт. Башкача айтканда, Мозур Танабай партиянын катарына “улгайган

³⁶ Mozur, J. Parables from the Past: the Prose-fiction of Chingiz Aitmatov. – Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 1995. - 51.

³⁷ Mozur, J. Parables from the Past: the Prose-fiction of Chingiz Aitmatov. – Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 1995. - 46.

³⁸ Mozur, J. Parables from the Past: the Prose-fiction of Chingiz Aitmatov. – Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 1995. - 45.

³⁹ Mozur, J. Parables from the Past: the Prose-fiction of Chingiz Aitmatov. – Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 1995. - 45.

кездеги жалгыздыкты жеңүү үчүн да аракети”⁴⁰ болушу мүмкүн деген пикирди айтат. Мозурдун ою боюнча, Айтматов Танабайды партиянын катарына өтүүгө болгон каалоосун бекеринен бербейт, Танабай партияга өтөбү же өтпөйбү, окурман ал жөнүндө кабарсыз кала берет. Муну менен Айтматов “пост-сталиндик: партия кемчилик кетирет, партия аны кайрадан оңдойт, эми партия эч кемчилик кетире албайт, деген сыяктүү Социалисттик чыгармалардын салттуу түрдө өнүгүшүнөн”⁴¹ өзүн алыс кармайт.

Өзүнүн макаласында бир топ орунду Мозур “Гүлсараттын” Советтер союзунда кабыл алынышы жана кыргыз сынчыларынын чыгармага карата болгон реакциясын талкуулоого берет. Айтматовдун ошол учурдагы режимден жакшы кабардар экендигинин, анын кайрадан сталиндешүү коркунучу өлкөдө бар экендигин жана анын кандай натыйжа менен бүтөрүнө көзү жеткендигин билгендиги тууралуу айтылат.

Мозурдун башкы максаты чыгармадагы колдонулган уламыштардын чыгарманын стилдик жана көркөмдүк деңгээлине кошкон салымын иликтөө болуп эсептелгендиктен, ал повестте колдонулган “Боз ингендин кошогу” жана “Мергенчинин ырын” анализдейт. Сынчынын пикири боюнча, “Мергенчинин ыры” чыгармада эң маанилүү роль ойнойт. Мозур ырдагы Карагул мергенчинин ойлонбостон төө эчкилерин кырып жиберешин “кыргыз айылдарын шашылыш түрдө коллективдештирүү учурунда өз коомунун табигый мыйзамын ырайымсыз түрдө”⁴² Танабайдын бузуп жиберishi менен байланыштырат. Жалпысынан алып караганда Мозур Айтматовдун “Карагул ботом” кошогунын лирикалык функциясына көп көңүл бурбастан, кошокко саясий функция жүктөөгө аракет кылат. Мозур: “Өзүнүн каарманын Карагул мергенчи менен ассоциациялоо аркылуу Айтматов Танабайдын окуясын трагедиялуу жыйынтыкка алып келет жана Совет айыл жергесиндеги таптык

⁴⁰ Mozur, J. Parables from the Past: the Prose-fiction of Chingiz Aitmatov. – Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 1995. - 45.

⁴¹ Mozur, J. Parables from the Past: the Prose-fiction of Chingiz Aitmatov. – Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 1995. - 45.

⁴² Mozur, J. Parables from the Past: the Prose-fiction of Chingiz Aitmatov. – Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 1995. - 53.

күрөшкө карата партиянын саясатына туура келген образды табат,” деп жазат.⁴³ Бирок сынчынын партиянын иштерин же болбосо коллективдештирүү учурундагы “коомдун табигый мыйзамын” катаал түрдө Танабайдын бузуп жиберешин Карагулдун эчкилерди жоюп жиберүүсү менен салыштыруу менен гана чектелиши, биздин оюбузча, кошоктун чыгармадагы алган ордун басынтууга алып келет. Чындыгында, Карагул жөнүндөгү элдик легенданын көркөм функциясы кыйла терең, ал адам менен жаратылыштын табигый байланышын, экологиялык маселелерди өз ичине камтып, жоготуу идеясын чыгармада берүүгө кызмат кылган.

Мозурдун Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы, өлкөдөгү саясий кырдаал, орус жана кыргыз адабиятчылардын эмгектери менен терең тааныш экендиги окуган кишиге бир караганда эле байкалат. Анын чыгарманы оригиналдуу, буга чейин мурунку Советтер союзунда жана Кыргызстанда эч кездешпеген көз карандысыз интерпретациясы Кыргыз окурмандарынын кызыкчылыгын жаратпай койбойт.

“Гүлсарат” повести боюнча айтылган сындардын дагы бири жакында Айтматов тууралуу доктордук диссертациясын жактаган, Вашингтон университетинин бүтүрүүчүсү Энтони Куалинге таандык. Өзүнүн “Орто Азия, Россия жана Совет маданияттарынын кесилишинде изденүү: Тимур Пулатов жана Чыңгыз Айтматовдун эмгектериндеги инсандык маселелер” аттуу диссертациясында Куалин эки жазуучунун чыгармачылыгынын башатында кандай факторлор тургандыгын андап билүү максатын койот.⁴⁴ Биз сөз кылган “Гүлсарат” повести диссертациянын “Төөлөр жана аттар, шаарлар жана машиналар: салттуулук азыркы заманга каршы” аттуу үчүнчү главасында талкууланат.

Макаланын башында Куалин “Гүлсарат” повести Айтматовдун карьерасынын жаңы этабынын башталышы болгондугун белгилеп, башка буга

⁴³ Mozur, J. *Parables from the Past: the Prose-fiction of Chingiz Aitmatov*. – Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 1995. - 54.

⁴⁴ QUALIN, A. (1996) *Searching for the Self at the Crossroads of Central Asian, Russian and Soviet Cultures: the Question of Identity in the Works of Timur Pulatov and Chingiz Aitmatov*. Seattle: University of Washington (Ph. D. Thesis).

чейинки чыгармалардан “Гүлсаратты” айырмалап турган нерсе анын орус тилде жарыялангандыгында экендигин көрсөтөт. Ошол эле учурда Куалин жазуучунун мындай кадамы анын орус тилдүү окурмандардын арасында кабыл алынышына жеңилдик алып келсе, “Гүлсаратта” эң алгачкы ирет колдонулган фольклордук элементтер тескерисинче чыгарманын кабыл алынышында кыйынчылык туудура тургандыгын айтат.⁴⁵ Куалин Мозурдун “Гүлсарат,” “Ак кеме,” “Фудзиямада кадыр түн,” “Кылым карытар бир күн” романдары Айтматовдун өз мамлекетинин чегинен чыккан проблемалар менен тынчсыздангандыгы тууралуу комментарийине каршы туруп, “жогоруда аталган чыгармалар Айтматовдун кыргыз проблемаларынан универсалдык проблемаларга өтүшүн эмес, өзүнүн мамлекетинин ичиндеги ар түрдүү проблемалардан өз элинин маданий жактан сакталып калышына” болгон тынчсыздануусунун пайда боло баштагандыгын айтат.⁴⁶ Бул аргументин далилдеш үчүн Куалин колониализмдин теориясына, атап айтканда окумуштуу Фанондун пост-колониалдык жазуучу тууралуу теориясына таянат. Фанондун теориясы боюнча, өзүнүн өнүгүүсүнүн экинчи стадиясында пост-колониялык жазуучу өзүнүн эсинин түпкүрүнөн бала чагында болуп өтүп кеткен окуяларды сууруп чыгат жана бул убакта “эски легендалар” кайрадан жаңы мааниге ээ болот. Ошол эле учурда бул стадияда “жергиликтүү интеллектуал колониялык дүйнөдөн алган жаман кылык-жоруктарын инвентаризациялап, элинин жакшы эски салттарын ар кимге эске салууга ашыгат.”⁴⁷ Фанондун бул теориясын көзүр кылып кармаган Куалин андан ары да өз оюн өнүктүрүп, “Гүлсарат” повестинен баштап Айтматов кыргыз салттарын Совет жана Батыш инновацияларынан жогорку даражада тургандыгын сүрөттөй баштайт,” деген жыйынтыкка келет. Өзүнүн сөзүн далилдеш үчүн Куалин “Биринчи

⁴⁵ QUALIN, A. (1996) Searching for the Self at the Crossroads of Central Asian, Russian and Soviet Cultures: the Question of Identity in the Works of Timur Pulatov and Chingiz Aitmatov. Seattle: University of Washington (Ph. D. Thesis). - 30.

⁴⁶ QUALIN, A. (1996) Searching for the Self at the Crossroads of Central Asian, Russian and Soviet Cultures: the Question of Identity in the Works of Timur Pulatov and Chingiz Aitmatov. Seattle: University of Washington (Ph. D. Thesis). - 30.

⁴⁷ Куалин берген шилтеме. Кара: Fanon, 221.

мугалимдеги” боз үй Алтынайдын камагынын символу болсо, “Гүлсаратта” боз үй Танабайдын өткөндүн баалуулуктарынын унутта калып бараткандыгы тууралуу ой-толгоосун билдирет.⁴⁸ Эгерде бир учурда машина жетишкендиктин символу болсо, “Гүлсаратта” машине “Кыргызстанга келген бардык жаман нерселердин символу” болуп калат, ал гана эмес машинени айдап, оор жолдо Танабайга жолуккан айдоочунун биринен “Россияны негативдүү түрдө стереотиптештирген, оңой тааныла турган нерселердин бири – арактын” жыты келип турат.⁴⁹ Ал эми Гүлсарат болсо, төөлөр же боз үй сыяктуу эле, кыргыз маданиятына байланышкан жандык экендигин Куалин баса белгилейт.⁵⁰

Куалин өзүнүн талкуусунда Гүлсараттын образына чоң маани берет. Гүлсаратты кыргыз маданияты, эли менен бирдикте карап, анын кишенделиши жана бычылышын “Советтик улуттар саясатына карата курч сын” катары каралышы керектигин айтат. Анын ою боюнча, Алданов - өзүнүн тамырынан алыстап кеткен, ким экендигин унуткан адам. Дал ошол Алдановдун колунан Гүлсарынын жабыр тартышы мындан аркы жаңыланууларды күнөөлөөгө жатат. Бычылгандан соң Гүлсарынын сырткы көрүнүшү ошол эле бойдон калса да, анын табигаты түп тамырынан бери өзгөргөндүгүн Куалин белгилейт да, “формасы боюнча улуттук, мазмуну боюнча социалисттик” болгон маданият үчүн бычылган аттан башка мыкты символ табууга кыйын экендигин айтат.⁵¹

Өзүнүн кийинки аргументинде Куалин “Айтматов кыргыз улуттук салтты жеке адамдын трагедиясы менен өз элинин трагедиясынын ортосундагы

⁴⁸ QUALIN, A. (1996) Searching for the Self at the Crossroads of Central Asian, Russian and Soviet Cultures: the Question of Identity in the Works of Timur Pulatov and Chingiz Aitmatov. Seattle: University of Washington (Ph. D. Thesis). - 31.

⁴⁹ QUALIN, A. (1996) Searching for the Self at the Crossroads of Central Asian, Russian and Soviet Cultures: the Question of Identity in the Works of Timur Pulatov and Chingiz Aitmatov. Seattle: University of Washington (Ph. D. Thesis). - 32.

⁵⁰ QUALIN, A. (1996) Searching for the Self at the Crossroads of Central Asian, Russian and Soviet Cultures: the Question of Identity in the Works of Timur Pulatov and Chingiz Aitmatov. Seattle: University of Washington (Ph. D. Thesis). - 33.

⁵¹ QUALIN, A. (1996) Searching for the Self at the Crossroads of Central Asian, Russian and Soviet Cultures: the Question of Identity in the Works of Timur Pulatov and Chingiz Aitmatov. Seattle: University of Washington (Ph. D. Thesis). - 34.

байланышты” баса белгилөө үчүн колдонгондугун айтат.⁵² Анын ою боюнча, эгерде “Гүлсараттагы” фольклордук элементтер Танабайдын кыйналуусун жалпылаштырган болсо, анда бүтүндөй чыгарма Айтматовдун кыргыз маданияты тууралуу оюнун ыйы катары каралышы керек. “Гүлсарат” повестин талкуулоосун Куалин төмөнкүдөй бүтүрөт: “Айтматовдун Кыргызстандагы Совет бийлигинин өкүм сүрүшүнүн натыйжасын социалисттик реализмдин бардык формалдуу талабына жооп берген повестте бергендиги ирониялуу. Ал (Айтматов) Советтик улуттар саясатына аны жокко чыгарган: формасы жагынан социалисттик көрүнгөн, ошол эле учурда мазмуну жагынан бүтүндөй улуттук болгон эмгегинде чабуул койот.”⁵³

Куалиндин Айтматовдун чыгармачылыгын интерпретациялашы башка Айтматовдун чыгармачылыгына кызыккан Америкалык окумуштуулардын эмгегиндей эле жазуучунун эмгектеринин көркөмдүк жана эстетикалык баалуулугун аңдап түшүнүүгө жардам берет. Башка америкалык сынчылар сыяктуу эле, Куалин өз изилдөөсүндө “Гүлсарат” жазылып жаткан учурдагы Советтер Союзундагы кырдаалга көп токтолот. Сынчынын повесттеги “саптардын ортосунда” айтылбай кеткен ойлорду интерпретациялоого болгон аракетин, анын повесттеги “улуттук” деп аталган нерселерге басым жасап изилдеши жана “Гүлсаратты” талдоодо Фанондун колониялык теориясына кайрылуусу менен Куалин көпчүлүк учурда повестти ашкере саясатташтырып жиберет да повесттин көркөмдүк стилине көп көңүл бурулбай калат. Ошентсе да, Куалиндин “Гүлсарат” боюнча айткан ой-пикири өзүнүн уникалдуулугу жана өз алдынчалыгы менен окурманды өзүнө тартат.

Ал эми дагы бир америкалык окумуштуу Шиила Даффин Грехэм “Чыңгыз Айтматовдун “Гүлсараты” аттуу макаласында⁵⁴ Ч.Айтматовду өзүнүн чыгармаларында туулган жерин чагылтып берген Нараян, Уильям Фолкнер,

⁵² QUALIN, A. (1996) Searching for the Self at the Crossroads of Central Asian, Russian and Soviet Cultures: the Question of Identity in the Works of Timur Pulatov and Chingiz Aitmatov. Seattle: University of Washington (Ph. D. Thesis). - 35.

⁵³ QUALIN, A. (1996) Searching for the Self at the Crossroads of Central Asian, Russian and Soviet Cultures: the Question of Identity in the Works of Timur Pulatov and Chingiz Aitmatov. Seattle: University of Washington (Ph. D. Thesis). - 36.

⁵⁴ GRAHAM, Sheelagh Duffin. *Chingiz Aytmatov's Proschay, Gulsary!* **Slavic Review**, 4, 18-26.

Томас Хардиге салыштырат. Айтматов чыгармаларында сүрөттөгөн пейзаждар, салт-санаалар, тил – булардын бардыгы кыргыздарга тиешелүү. Чыгармаларда сүрөттөлгөн жаныбарлар, айлана-чөйрө орус классикалык адабиятындагы Түндүк Россиянын көрүнүштөрүнө окшобойт. Мисал катары Шиила Даффин Грехэм “Гүлсаратта” майда-чүйдөсүнө чейин сүрөттөлгөн аламан байга улуттук оюнун келтирет. Чыңгыз Айтматовдун каармандары кудай тууралуу ойлонгон болсо, ал кудай – Аллах. Фолклордук ырлар жана образдар – Чыгышка таандык. Айтматовдун чыгармаларында колдонулган фолклордук чыгармалардан жан-жаныбарлар Түндүктүн жомокторундагы аю, карышкырлар эмес, төөлөр жана тоо текелер.

Шиила Даффин Грехэм макаласында бул чыгарманы мектептерде окутуу методикасына учкай да болсо токтолгон: жогорудагы экзотикалык фон эч кандай түшүндүрмө талап кылбайт, бирок мыкты окуган окуучулар да революция жана советтештирүүнүн кыргыздардын көчмөн жашоо-турмушуна тийгизген таасири туурасында Айтматовдун пикирин түшүндүрүүдө мугалимдин жардамына муктаж деп эсептейт Грехэм. Окумуштуунун баамында бул – чыгарманын маанилүү темасы окуучуларга Советтер Союзу Россия эмес экендигин ачыктап берүү. Бул жагдайдан алып караганда, “Гүлсарат” менен “элет прозасында” орток бир нерсе бар деп эсептейт Шиила Даффин Грехэм.

Шиила Даффин Грехэмдин “Бул Сталин эрасын “ыйык желмогуздун” (тырмакчага алган мен – А.Д.) атын бир да жолу атабастан чагылдырган китеп”⁵⁵ деген пикири эске аларлык.

Танабай өлүмү жакындаган Гүлсарыны көрүп өзүнүн турмушун кайра көзүнөн кечирет. Окумуштуунун пикиринде, жергиликтүү партиянын чогулушунда сөздөр күчүн жоготуп, дебаттардын ордун лозунгдар алганда Танабайдын чынчылдыгы пост-согуштук сталинизм менен бетме-бет келет.

Танабай Сегизбаевди кордоо менен өзүнө көңүлдү бурат. Бардыгына айдан ачык болуп, бирок Танабайдын гана билбей жүргөнү – партиялык

⁵⁵ GRAHAM, Sheelagh Duffin. *Chingiz Aytmatov`s Proschay, Gulsary!* **Slavic Review**, 4, 18.

карьерист Сегизбаев күч оюнун салып жаткандыгы жана бул оюнда Танабай жөн гана “пешка” болгону. Шиила Даффин Грехэм советтик сынчы Г.Гачевдин “Гүлсаратты” акыркы жылдардын эң абийирдүү эмгеги деп атап, “сынчыл” аныктоочун колдонуудан баш тартканын белгилейт. Окумуштуунун пикиринде бул – абдан таамай берилген баа. Чыгарманын полемикалуулугу Чыңгыз Айтматовдун эч бир нерсе унутта калбашы керек деген пикиринде, улуттун эстутумун айрым бөлүктөрүн өчүрүүгө далалат кылган, өткөндүн каталарын ачык же жашырын түрдө жаап-жашырууга аракет кылган сталинисттер менен тартышуусунда. Аң-сезим темасы колго алынган “Саманчынын жолу”, “Гүлсары”, “Ак кеме” жана “Кылым карытар бир күн” чыгармалары кайра калыбына келбес психологиялык, руханий кыйроо сезимине сугарылган деп эсептейт изилдөөчү. Танабайдын аялы Жайдардын ар дайым боз үйдү ондоптүзөп тургандыгын белгилөө менен бирге, Айтматовдун чыгармаларында аялдар – салт-санааны сактоочулар дейт изилдөөчү. Шиила Даффин Грехэмдин жогорудагы пикирин айтууда салт-санааны бузуп, элдин пикиринен көз карандысыз өз бактысынын аркасынан кеткен Жамыйланын, салттык ойлонуунун туткунунан ички психологиялык толгонуулардын натыйжасында жаңы адам болуп жаралган Сейденин образын эсепке албаган көрүнөт. Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында аялдар салт-санаасын сактоочулары эле эмес, керек болгон кезде жаңы көз караштын тайманбас күрөшүүчүлөрү дагы экени белгилүү.

Гүлсары эки жактан тең мыкты жандык: 1) адамзаты аны бычканга чейин кемчиликсиз, кооз ат; 2) образ адабий “*tour de force*”⁵⁶, б.а. адабий чоң күчкө ээ.

Гүлсарыны окурман аргасыз Толстойдун “Холстомерине” салыштырат дейт окумуштуу: эки ат бири биринен айырмаланып турат: Толстойдун аттын атынан сүйлөгөн философиялуу баяндамачысы – Толстойдун адамдык жеңил ойлуулук жана кемчиликтерге болгон көз карашын ачык көрсөтүүчү стилдик ыкма, Толстойдун “отстранениесинин”, б.а. алысташынын куралы дейт Грехэм. Айтматовдун аты адамдардын мүнөзүндөгү табигый жатыналыктан жана мыйзамдардан ажырым болууну көрүүбүзгө мүмкүнчүлүк түзгөн

⁵⁶ “*tour de force*” – күчтүн мунарасы (француз тилинен).

кандайдыр бир түзүлүштүн өлчөмү, компастын көрсөткүчү катары (“Анна Каренинадагы” Аннанын баласындай) кан жана телодон турган көрүнүш. Чыгарманы окуп жатканда окурман Гүлсарынын бардык нерсеге адамдык эмес, өзүнүн жаныбардык реакциясы, өзүнүн гана сезимдери жана каалоолору, өзүнүн гана оорусу бар экендигине ишенет.

Окумуштуу адилет белгилегендей, Гүлсары – Танабай сыяктуу сезимдердин, эмоциялардын көрүнүшү. Окумуштуунун пикиринде, “Гүлсарат” – көп кырдуу текст аркылуу окуучуларга Бахтиндин идеялары менен тааныштыруу үчүн жакшы текст. Танабай жана Гүлсарынын “үндөрүн” иликтегенден кийин окутуучу автордун эки үнүн анализдөөгө өтө берсе болот: биринчи үн – айлана-чөйрөнү сүрөттөгөн үн, экинчи үн – патриоттун, өзүнүн маданиятын мыкты билген жана сүйлөгөн кыргыз элинин өкүлүнүн үнү.

Окумуштуунун анализине таянсак, автордун методдорун чыгарманы түзгөн материалдан көрүүгө болот: параллелдерди колдонуу, главалардын узундугунун ар түрдүүлүгүнүн негизинде жаралган ритм, фолклордук ырларды колдонуу.

Сынчы Айтматовдун реализмге берилгендигин баса белгилеген жана бул берилгендиги “Гүлсараттагы” койдун төлдөө маалын сүрөттөөдө байкаса болот деген пикирде. Бирок Айтматов “жетилген” (тырмакчага алган А.Д.) чыгармасында колдонгон реализм өзү суктанган XIX кылымдын реализминен жана өтө көп учурда псевдо-романтизмге айланып кеткендигин айыптаган социалисттик-реализмден айырмаланган реализмдин өзгөчө түрү болгон. “Ал реализмдин өзгөчө табияты, - дейт Грехэм, - анын (Айтматовдун – А.Д.) Гомердегидей күнүмдүк турмуштун объектилеринин жана ырым-жырымдарынын аларды “поэтикалык фактыларга” айланткан жалындуулук менен сүрөттөлгөн бир тууган кыргыз фолклордук ырын жана эпикасын билүүсүнөн жана сүйүүсүнөн келип чыгат. Мисалы, көнүмүш жаныбарлар тотемдерге жана символдорго айланат”⁵⁷.

⁵⁷ GRAHAM, Sheelagh Duffin. *Chingiz Aytmatov`s Proschay, Gulsary!* **Slavic Review**, 4, 24.

Айтматов фольклордук образдарды чыгармаларына жөн гана адаптация кылган жок, ал поэтикалык реализмдин өзүнө гана мүнөздүү “брэндин”⁵⁸ (тырмакчага алган А.Д) жаратууга жетишти. Айтматов “Гүлсараттан” тартып кийинки чыгармаларында кыргыз легендаларынын каармандары менен өзүнүн чыгармаларынын каармандарынын тагдырлары арасында параллель жүргүзөт.

Жолун тоолордон сары комета сыяктуу учкан көрктүү кулун болуп баштап, жан кейиткен сынган, картаң ат болуп аяктаган Гүлсарынын маанилүүлүгү эмнеде? деген суроону коёт окумуштуу. Грехэмдин пикиринде, Гүлсары Танабайга жүргүзүлгөн жөн гана параллель же аллегориялык фигура эмес, ал – уникалдуу индивидуалдык. Гүлсары – чыгарманын лирикалык борбору, эпиканын же мифтин героикалуу көрүнүшү. Айтматовдун ишениминде аны менен байланышты үзүү адамзат үчүн коркунучтуу.

Чыңгыз Айтматовдун “жашоого болгон терең урматы, окуяларга бай баян, боорукер жана күчтүү башкы каармандар, өзүнө гана мүнөздүү стиль – “Гүлсаратты” эң жакшы пост-советтик орус чыгармалардын катарында кирүүсүнө өбөлгө түзөт” дейт Шиила Даффин Грехэм⁵⁹.

Жогоруда биз анализдөөгө алган америкалык окумуштуулардын макалалары Ч.Айтматовдун “Гүлсарат” повести өзүнүн идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгү боюнча америкалык окумуштууларды да абдан кызыктыргандыгынан кабар берет. Советтик окумуштуулардан алардын көпчүлүк көз караштары айырмалуу. Ал ой жүгүртүүнүн эркиндигинен жана советтик түзүлүш мезгилиндеги улуттук азчылыкка болгон кызыгууларынан улам болсо керек деген пикир туудурат.

КЫЯМАТ Америкалык окумуштуулар Ч.Айтматовдун “Кыямат” романы боюнча да бир катар кызыктуу пикирлер айтышкан. Мисалы: Кэрл Ж. Эйвинс “Кайра куруунун кыйрашы Айтматовдун “Кыяматында” аттуу макаласын⁶⁰ Советтер Союзунда басма сөз каражаттарын чектөөнүн

⁵⁸ “Брэнд” – англис тилинен: “марка” (көбүнчө соода-сатык түшүнүктөрүндө колдонулат)

⁵⁹ GRAHAM, Sheelagh Duffin. *Chingiz Aytmatov's Proschay, Gulsary!* **Slavic Review**, 4, 25.

⁶⁰ AVINS, J. Carol. (1988). *The Failure of Perestroika in Aitmatov's The Executioner's Block.* **Studies in Comparative Communism**, 21, 255-261.

басаңдашы советтик коомдун илдеттерин ачыкка чыгарган эмгектердин жаралышын шарттагандыгын айтуу менен баштайт. Горбачевдун ачык айтуу саясатынын артыкчылыгы – системанын чабалдыктарын аныктоо менен аны күчтөнтүү болгон дейт Кэрол Эйвинс. Эгер социалисттик реализмдин максаты – окурманды “тарыхый таңга” (тырмакчага алган А.Д.) шыктандыруу болсо, жаңы чыгармалар Совет коомчулугун келечекке карай алып барчу белгиленген ачык жолдору болбогон акыркы күндүн көздү уялткан жарыгында чагылдырышты. Окумуштуу Сталинизм илдетинин дале болсо жоюла элек экендигин чагылдырган Теңиз Абуладзенин 1986-жылы алгач ирет көрсөтүлгөн “Покояние”, Ролан Быковдун “Чучело” (1984) жана Вадим Абдрашитовдун кайрадан баштоо кыйынчылыктарын чагылдырган “Плюмбум” (1986) аттуу кинотасмаларына да токтолот. Ал эми адабий чыгармалардан окумуштуу советтик коомдун тамыры тереңде болгон аморалдыгын курч сынга алгандыгы менен белгилүү болгон деп Валентин Распутиндин “Пожар” (1985), Виктор Астафьевдин “Печальный детектив” (1986) жана Чыңгыз Айтматовдун “Кыямат” аттуу чыгармаларын атайт. Чыңгыз Айтматов советтик системаны жөн жерден гана сынга алган жок, анын “Кылым карытар бир күн” романы “Совет өлкөсүн (жана Американы) бул жана башка планетаны көзөмөлдөөгө бул жерде өтүп жаткан жашоого кам көрүүгө караганда көбүрөөк кызыкдар”⁶¹ экендигин чагылдырган. Ал эми жазуучунун “Кыямат” романы бул романга чейинки романдардан озуп, учурдагы кыйынчылыктардан куткара албаган советтик идеологиянын кыйроосун ачыгыраак чагылдырат.

Окумуштуунун баамында романдын негизинде индивидуалдык жана системалык өзгөрүүнүн бири-бири менен болгон байланышы жатат, ошондой эле чыгарма кайра куруу саясаты кантип жана ким тарабынан жүргүзүлүүдө? Инновациялар өйдө жактан келип чыгып жатабы, же ылдый жактанбы? деген суроолорду коёт. “Кайра куруунун лимитинин кеңдиги”⁶², б.а. кайсы

⁶¹ AVINS, J. Carol. (1988). *The Failure of Perestroika in Aitmatov`s The Executioner`s Block. Studies in Comparative Communism*, 21, - 255.

⁶² AVINS, J. Carol. (1988). *The Failure of Perestroika in Aitmatov`s The Executioner`s Block. Studies in Comparative Communism*, 21, - 256.

сфераларда реформалардын болуусу абзел? деген суроого Айтматов чыгармасы менен өлкөнүн экономикасында жана адамдардын жан-дүйнөсүндө деп жооп берген дейт окумуштуу.

Кэрол Эйвинс полемикалык жолдор менен жан-дүйнөдөгү жана коомдогу трансформацияларды чагылдырган 1920-жылдан бери жарыяланган чыгармаларга обзор берет. Алар: Евгений Жемятиндин “Моё” (1920-1921), Михаил Булгаковдун “Собачье сердце” (1925) жана Андрей Платоновдун “Котлован” (1929) чыгармасы. Окумуштуунун пикиринде, жогорудагыдай чыгармалар жана публицистикалар “инсандын ой-жүгүртүүсүн реформалоого пост-революциялык кызыгуунун жаңырыктарына жыш толгон” деп эсептейт Кэрол Эйвинс⁶³. Чыңгыз Айтматовдун “Кыямат” романы ушул эле теманы чагылдырган алгачкы чыгармалардагыдай реформа тууралуу эмес, реформаторлор тууралуу жазылды. Негизги каармандар - өзгөчө теолог жана журналист Авдий Калистратов жана кыргыз чабаны Бостон Үркүнчиев – экөө тең принципиалдуу жана институттун кара мүртөздүгү менен элдешпеген өзгөчө инсандар. Бостон катышкан сюжеттик линия негизинен экономикалык реформаны камтыса, Авдийдин линиясы түздөн-түз руханий жаңыланууну камтыйт. Бирок Айтматов жогорудагы 2 каармандын башынан өткөндөрүн сүрөттөө аркылуу өзгөрүүнүн ушул 2 түрүнүн бири-биринен айрылбастыгын көрсөтөт. Эки түшүнүктүн “айрылгыс экендиги жаңылык деле эмес. Кызыгы, - дейт Кэрол Эйвинс, - жана мен изилдейин деп жатканым – эмне үчүн эки адамдын тең инициативасы ийгиликтүү аяктаган жок”⁶⁴. Кэрол Эйвинс, Айтматовдун чыгармасында Иса Пайгамбар менен Пилаттын узун маегин чыгармада колдонуусу Булгаковдун “Мастер жана Маргарита” чыгармасын тууроо болуп калган деп эсептейт.

Чиркөөнүн жардыланышын чагылдырууда Чыңгыз Айтматовдун позициясы өтө курч жана бекем. Авдийдин чиркөөнүн кызматкери – координатор менен болгон диалогу тууралуу айтып жатып, Кэрол Эйвинс

⁶³ AVINS, J. Carol. (1988). *The Failure of Perestroika in Aitmatov`s The Executioner`s Block. Studies in Comparative Communism*, 21, - 256.

⁶⁴ AVINS, J. Carol. (1988). *The Failure of Perestroika in Aitmatov`s The Executioner`s Block. Studies in Comparative Communism*, 21, - 257.

координаторду Достоевскийдин “Инквизитору” менен үндөшүп турганын айтат.

Авдийдин семинариядан кетип журналистикага кирип кеткени таң калтырбайт. “Азыркы күндүн каалагандай проповедниги медиада бир таянычы болуусу керек (жана америкалык сыйлабас окурман Айтматовдун юморсуз жана кээде олдоксон стили үчүн Авдийди өзүнүн Евангелие сааты менен элестетиши мүмкүн)”⁶⁵.

“Кыяматтын” көп окулгандыгы жана Авдийдин идеяларына көптөгөн комментаторлордун көңүлүнүн кадалышы – анын руханий жол көрсөткүч катары болбосо дагы, руханий чымын катары потенциалдуу ийгилигинин сырткы көрсөткүчү. Ал образдын ушундай кабыл алынышы - Айтматовдун максаты болгон,” – дейт Кэрол Эйвинс⁶⁶. Авдийдин образы тууралуу сөз кылып жатып, Кэрол Эйвинс анын (Авдийдин – А.Д.) өтө мифологизацияланып, ынандырырлык болбой калганын белгилейт.

Айтматовдун вариантында Понтий Пилат Иса пайгамбардын сөзүнө көбүрөөк кулак төшөйт, ал эми күнөөкөрлөр Авдийдин сөзүн этибарга алышпайт. “Руханий ренессанс алар үчүн эмес...” – дейт Кэрол Эйвинс⁶⁷.

Социалисттик утопияга – Советтер Союзунун берген, бирок аткара албай калган сөзү эле. Чыгарма өлкөнүн туура эмес багытта жүрүп баратканын көрсөттү деп эсептейт Кэрол Эйвинс. Романда көңүлгө алынбаган идеяларга көңүл буруу жана эски “мифтерди” (тырм.алг. А.Д.) кайрадан карап чыгуу аркылуу гана токтотула турган дегенрациялык абалдагы коомчулук көрсөтүлгөн.

Бостондун образы тууралуу айтып жатып, окумуштуу Айтматовдун Бостондун образына болгон мамилеси мындай саясаттын табигый тамырлары

⁶⁵ AVINS, J. Carol. (1988). *The Failure of Perestroika in Aitmatov`s The Executioner`s Block. Studies in Comparative Communism*, 21, - 257.

⁶⁶ AVINS, J. Carol. (1988). *The Failure of Perestroika in Aitmatov`s The Executioner`s Block. Studies in Comparative Communism*, 21, - 258.

⁶⁷ AVINS, J. Carol. (1988). *The Failure of Perestroika in Aitmatov`s The Executioner`s Block. Studies in Comparative Communism*, 21, - 258.

бар экендигин көрсөтүү аркылуу Горбачевдун децентралдаштыруу аракетин закондоштуруу эффектинде ээ деген пикирин айтат.

Америкалык дагы бир окумуштуу Катерина Кларк өзүнүн “Закондун өзгөрмөлүүлүгү: социалисттик реализм жана Чыңгыз Айтматовдун “Кылым карытар бир күнү” аттуу макаласын⁶⁸ көзгө басарлык, Советтик авторлордун бардыгы социалисттик реализмдин аркасында калган деген пикирдин Батышта кеңири жайылган учурда бул романдын жарыяланышы абдан кызыктуу деген ойду ортого салуу менен баштайт. Окумуштуу чыгарманын Советтер Союзунда олуттуу таасирин белгилеп, чыгарманын өтө орчундуу жана саясий жактан өтө кылдат маселелерди көтөрүп чыкканына көңүл бурат. “... “Кылым карытар бир күн” социалисттик реализмдин өзгөрүү стилдеринин музейи катары мүнөздөлө алат” деген пикирин айтат⁶⁹.

Айтматовдун социалисттик реализмдин принциптерин колдонуусу чыгарманын олуттуу күчүн азайткан жок, көптөгөн Советтик жазуучулар колдонгон социалисттик реализм методун колдонгон бир аз мезгилден кийин Айтматовдун социалисттик реализмдин принциптерине кайтып келүүсү ага саясий упай топтоду деген пикирин ортого коюу менен Катерина Кларк социалисттик реализм методуна бир жактуу, т.а. методдун негативдүү гана жагын көргөндүгүнөн кабар берип турат.

Макалада окумуштуу чыгарманын жаралыш мезгилиндеги кырдаалды жана анын коомчулук тарабынан кандай кабыл алынгандыгына кененирээк токтолот. Социалисттик реализмдин өзгөрүүсү керек деген пикир Совет адабиятынын сынчы жана адабиятчыларын бириктирди, 1980-жж. жарыкка чыккан чыгармалар “1970-жылдын дарттарына сыйкырдуу түрдө дабалар” пайда болгондой болду дейт окумуштуу⁷⁰ жана социалисттик реализмдин үч түрдүү өнүгүү багытын белгилегендигин айтат (бирок макалада окумуштуу эки гана өнүгүү багыты жөнүндө сөз кылат):

⁶⁸ CLARK, Katerina. (1984). The Mutability of the Canon: Socialist Realism and Chingiz Aitmatov's I dol'she veka dlitsia den'. *Slavic Review*, 4, 573-587.

⁶⁹ CLARK, Katerina. (1984). The Mutability of the Canon: Socialist Realism and Chingiz Aitmatov's I dol'she veka dlitsia den'. *Slavic Review*, 4, - 573.

⁷⁰ CLARK, Katerina. (1984). The Mutability of the Canon: Socialist Realism and Chingiz Aitmatov's I dol'she veka dlitsia den'. *Slavic Review*, 4, - 574.

1. Профессионал жазуучулар жана сынчылардын арасында популярдуу багыт (алардын арасында Айтматов да бар) – Советтик адабиятты жакшыртууга болгон кызыкчылыкты чагылдырган жана эл аралык адабий чоң абройду берген багыт. Бул көз карашка ээ болгондор Габриэль Гарсиа Маркес жана жаңы Латын Америка романын үлгү катары баалашкан. Бирок, дейт окумуштуу, алар Маркестин “сыйкырдуу реализминин” эротизм жана бай, кээ бир учурда күлкүлүү фантазияны камтыган толук версиясын эсепке алышкан жок.

2. Жалпы жонунан официалдуу багыт;

Элет прозасынын жана сындын улуттук мектебинин идеологдору Совет адабиятында үстөмдүк кылуучу позицияга ээ болуу үчүн күрөшүп келген. Бирок элет прозасынын өзгөчөлүктөрү басаңдап калган. Ушундай жагдайда ар кандай темаларда: элет, шаар, согуш же Батыш тууралуу чыгармаларды жазууда ар дайым четке кагылып келген тема – эстөө, унутпоо болчу. Эс-тутум темасы, дейт окумуштуу, этникалык азчылыктын адабиятынын жаңы муунунда өзгөчө роль ойноду. Алар эс-тутум темасын улуттук аң-сезимди ойготуу үчүн колдонушту. “Айтматовдун “Кылым карытар бир күнү” жарыяланганда чоң таасирге ээ болду, анткени анда бардыгы үчүн бир нерсе бар болчу; Совет адабиятынын ар бир негизги агымы же позициясы ушул кыска романдын алкагында көрсөтүлгөн,” – дейт Катерина Кларк⁷¹. Окумуштуу макалада Айтматовдун алган көптөгөн сыйлыктары, анын кызматтары тууралуу сөз кылып, 1980-жж. Совет адабияты үчүн Айтматовдон артык жакшы үлгү жок эле деген пикирин айтат. Айтматовдун Борбордук Азиялык мусулман элден чыккан адам болуусу Советтик тышкы саясатта Афганистан жана Борбордук Чыгыш маселелери өтө маанилүү болуп турган кезде абдан пайдалуу факт болгон деп эсептейт окумуштуу.

⁷¹ CLARK, Katerina. (1984). The Mutability of the Canon: Socialist Realism and Chingiz Aitmatov's I dol'she veka dlitsia den'. *Slavic Review*, 4, - 574.

Джеймс Б. Вудвард “Чыңгыз Айтматовдун экинчи романы” аттуу макаласында⁷² болсо, Айтматовдун “Кыяматынын” коомчулукта чоң резонанс туудуруусунун себептерине токтолот. Окумуштуунун баамында алар:

1. “Кыяматта” козголгон проблемалардын биринин болуп көрбөгөндөй олуттуу болуусу (Советтер Союзундагы банги маселеси;)
2. Орус христианына романдын эң негизги ролун берүүсү (Джеймс Б. Вудвард Айтматовдун негизги каармандын ролун алгачкы жолу оруска бергендигин белгилейт).
3. Христос менен Пилаттын бетме-бет көрүшүүсүнүн жаңы вариантынын чыгармада орун алышы;
4. Айтматовдун романда Сталинисттик эранын аша чапкандыктары жана алардан калган мурас сыяктуу көнүмүш темалар менен катар, “кайра куруу, айлана-чөйрөгө камкордук, учурдагы моралдык талаш-тартыштар” сыяктуу көптөгөн учурдун орчундуу маселелерин камтый алгандыгы тууралуу Джеймс Б. Вудвард Катерина Кларктын бул роман тууралуу “Закондун өзгөрмөлүүлүгү: социалисттик реализм жана Чыңгыз Айтматовдун “Кылым карытар бир күнү” аттуу макаласында⁷³ айткан пикирлерди кубаттайт.

Окумуштуу Совет адабиятындагы оң каарман маселесине токтолуп, “Кылым карытар бир күнү” романдагы Эдигей Жангелдиндин образындагыдай эле Бостондун образында да Советтик оң каармандын бардык атрибуттары бар экендигин белгилейт.

⁷² WOODWARD, James. (1991). *Chingiz Aitmatov's Second Novel*. **Slavonic and East European Review**, 69, 201-220.

⁷³ CLARK, Katerina. (1984). The Mutability of the Canon: Socialist Realism and Chingiz Aitmatov's *I dol'she veka dlitsia den'*. **Slavic Review**, 4, 573-587.

Окумуштуу чыгарманын Э.Сурков, Е.А. Кривитский, Р.Портер сыяктуу сынчылар тарабынан катуу сынга алынышына да токтолот⁷⁴.

Макалада сынчы чыгарманын өзгөчөлүгүн ачып берүүдө 3 сюжеттик линиядан куралган романга саясий коомдук пикирди чагылдырган эмгек катары жана эмгеги катары да талдоо жүргүзөт. Макала 5 главадан турат:

1-главада макаланы жазуу максаттары белгиленет.

2-главада романдын кыскача мазмуну берилген. Авдийдин Кудай тууралуу ойлору Достоевскийдин индивидуалдык жоопкерчилик жана абийирдин күчү тууралуу идеялардын таасирин жокко чыгарат деп эсептейт окумуштуу. Чыңгыз Айтматовдун өзүнүн чыгармачылыгы жана кызыкчылыктары тууралуу берген интервьюларында, жазган макалаларында⁷⁵ Достоевскийди абдан аз эскерүүсү Джеймс Б. Вудварддын эмнегедир көңүлүн бурат. Романдын 2-главасынын башталышындагы эпизод Айтматовдун концепциясына Достоевскийдин таасиринин күбөсү дейт окумуштуу⁷⁶. Авдий менен Гришандын тартышуусу Достоевскийдин “Инквизиторунун” айкын пародиясы болуп калган, ал эми 2-главанын 2-бөлүмүндө Булгаковдун “көлөкөсү” (тырмакчага алган – А.Д.) бар деп эсептейт Джеймс Б. Вудвард.

Макаланын 3-главасы “Кыямат” романынын Айтматовдун башка романдары менен болгон окшоштуктары, “Алтоо жана жетинчи” уламышын анализдөөгө, фольклордун Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгында алган ордун аныктоого арналат.

Айтматовдун чыгармачылыгы менен тааныш болгон окурман роман менен автордун башка чыгармаларынын ортосунда көп окшоштуктарды таба алат деп эсептейт Джеймс Б. Вудвард: мисалы, романдын үч сюжеттик линиясында тең орун алган жана негизинен табият менен партиянын ар

⁷⁴ Сурков Е. Трагедия в Моюнкумах. О романе Чингиза Айтматова “Плаха”; Е.А.Кривитский, “Парадоксы романа или парадоксы восприятия// Литературная газета, 15-октябрь, 1986, 4-стр; PORTER, R. (1988). **Four Russian Contemporary Writers**. Berg Publishers Ltd. -88.

⁷⁵ “Человек и мир. 70-е годы”, Новый мир, 1977, 12, стр. 254; Айтматов Ч. О неизменном в меняющемся мире. Известия, 27-апрель, 1986, стр. 3.

⁷⁶ WOODWARD, James. (1991). *Chingiz Aitmatov's Second Novel*. **Slavonic and East European Review**, 69, - 206.

кандай өкүлдөрү аркылуу сүрөттөлгөн Жакшы менен Жамандын конфликтисинин чагылдырылышы. Бул туурасында Джеймс Б. Вудвард С.Пейтондун ушундай моралдык конфликттердин Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында орун алуусу кыргыз оозеки чыгармачылыгынын таасиринен улам келип чыккандыгы тууралуу пикирине кошулат⁷⁷. Кандаловдун сайгактарды атуусу жана партиянын чакырыгы символикалуу түрдө “Гүлсарыдагы колхоздун председатели Алдановдун атты бычуусу; “Ак кемедеги” Орозкулдун маралды атуусу менен окшошуп турат, ал эми Базарбайдын бөлтүрүктөрдү урдоосу – Айтматовдун Сталинист системаны уяткарган жашоо, азаттык жана инстинктивдүү жакшыга болгон жек көрүүнү символикалык күнөөлөөнүн өнүгүүсү.

Джеймс Б. Вудвард: “Ак кемедеги” маралдарды өлтүрүү чыгарманын жаш каарманынын өзүн өзү өлтүрүүсүнө алып келген сыңары, сайгактарды кыруу бала сымал Авдийдин логикалуу түрдө даргага асылышына алып келет. Табиятка болгон жек көрүү адамга болгон жек көрүүнү билдирет,” – дейт⁷⁸. Бул цитатадан көрүнүп тургандай, Джеймс Б. Вудвард Советтик сынчылардан айырмаланып “Ак кемедеги” сюжеттин чечилишин бала аны курчап турган адамдардын ыпластыгынан, оройлугунан, чечкинсиздигинен, эрксиздигинен аруулукка, акыйкаттыкка сүзүп кетти деп баалабастан, түздөн-түз өзүн өзү өлтүрүү деп баалайт. “Кыямат” романына чейин жазган чыгармаларында Айтматов бул жек көрүүнүн булактарын так белгилегенге даабайт. “Ак кемедеги” Орозкулга жана “Кылым карытар бир күндөгү” Тансыкбаевге Момун менен Елизаров коркуу сезими менен гана жооп бере алышса, Авдий аркылуу булак так аныкталат деп эсептейт Джеймс Б. Вудвард.

“Алтоо жана жетинчи” уламышы тууралуу сөз кылып жатып, Джеймс Б. Вудвард бул уламыштын маанилүүлүгүн бириктирүүчү руханий

⁷⁷ PATON, S. (1984). *Chingiz Aitmatov`s First Novel: A New Departure?* **The Slavonic and East European Review**, 62, - 499.

⁷⁸ PATON, S. (1984). *Chingiz Aitmatov`s First Novel: A New Departure?* **The Slavonic and East European Review**, 62, - 210.

жана моралдык күч катары абийир күчүнүн жана маданий салт күчүнүн байланышынан келип чыккандыгы тууралуу пикирин айтат.

Макаланын бул бөлүмүндө сынчы фольклордун Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы орду тууралуу да сөз кылат. “Бул таасирдин изи, - дейт Джеймс Б. Вудвард,- Айтматовдун негизги чыгармаларынын бардыгында бар жана өзгөчө жан-жаныбарлар катышкан мифтер жана легендаларда байкалат...”⁷⁹.

Чыгармадагы орус жана кыргыз маданияттары арасындагы мамилелер, орус жана кыргыз элинин маданий салттары жана алардын арасындагы коллизиялар макаланын төртүнчү бөлүмүндө каралат. Бир окуянын ичинде камтылып берилиши эки окуянын арасындагы параллелдикти гана эмес, камтылган окуянын (Авдийдин окуясы) камтыган окуяга караганда (бөрүлөрдүн окуясы) экинчи планда экендигинен кабар берет деп эсептейт окумуштуу. Айтматов романында орус элинин мамилелерине караганда кыргыз элинин мамилелерин чагылдырууга көбүрөөк кызыкдар деп эсептейт. Ошол эле учурда, эмне үчүн автор романдын биринчи жана экинчи бөлүмдөрүн Авдийдин окуясына толугу менен арнагандыгына кызыгып, Айтматовдун берген интервьюларынын биринен жооп издейт⁸⁰. Джеймс Б. Вудвард Айтматов Авдийдин образын сүрөттөө аркылуу маданий таасирди көрсөткүсү келген, б.а. орус маданиятынын өзүнүн элинин салттарындагы баалуулуктарга тийгизген таасирин көрсөткүсү келген деген жыйынтыкка келет. Романдын чечилишиндеги окуялар символикалуу: Акбаранын Бостондун баласын уурдашы – анын жанын чоочун ишенимдин бузуучу таасиринен куткаруу аракетин, ал эми экөөнүн тең жүрөгүнө тийген атуу – анын трагикалык боштугун көрсөтөт.

Бешинчи бөлүмү – макаланын жыйынтыктоочу бөлүмү.

⁷⁹ PATON, S. (1984). *Chingiz Aitmatov's First Novel: A New Departure?* **The Slavonic and East European Review**, 62, - 213.

⁸⁰ Айтматов Ч. Цена – жизнь // Литературная газета, 13-август 1986, 4-стр.

Жозеф П. Мозур, “*Чыңгыз Айтматовдын “Кыяматы”*: Совет адамынын жаңы динибери?” аттуу макаласында⁸¹ “Булгаковдун “Мастер жана Маргарита” чыгармасынан кийин Христос темасын колго алган биринчи советтик роман “Кыяматтагы”⁸² Авдийдин образы, дин, атеизм тууралуу пикирин ортого салат. Макалада романдан үзүндүлөр Мозурдун котормосунда берилген.

Окумуштуунун баамында Айтматовдун баш каарманынын атынын романга абдан олуттуу таасири бар. “Авдий”, падышалардын библиялык китебинде жазылган сыңары, Ахаб падышасынын адилет вазири болгон жана ал падышанын Израилдин элин Баалга сыйындырыш үчүн анык Кудайдан бургандан кийин пайгамбарларды Кудайдын жазасынан коргоп калган. Окумуштуу Авдий жана Христостун ортосунда көптөгөн окшоштуктарды келтирген.

Айтматов Авдийдин образын жактырат жана Авдийдин диний философиясын түшүнүү автордун максатын жакшыраак баалоого мүмкүнчүлүк берет. Романдын III бөлүмүндө “бардыгы колдон келеттик” менен мүнөздөлгөн терс каармандардын руханий жардылыгын ачып берүүгө көңүл бөлүнөт.

Мозур Авдийдин динге болгон көз карашынын, мамилесинин орус дин философу Николай Бердяев (1874-1948) үгүттөгөн идеяларга өтө окшош экендигин белгилейт. Ошондой эле Күмүш кылымдын диний ойчулдарына жана Бердяевдин өзүнө карата да колдонулган, “богоискатель” (“Кудайды издөөчү”) термининин романда Авдийге карата бир канча жолу колдонулушу да сынчыны кызыктырган көрүнүштөрдөн. “...Бердяевдин пикирлердин булагы болушу мүмкүн экендигин байкабай коюуга мүмкүн эмес,” – дейт Мозур⁸³. Пикирин далилдөө үчүн сынчы Авдийдин романдагы пикирлери менен

⁸¹ MOZUR, Joseph P. Jr (1988). *Chingiz Aitmatov`s Plakha: A New Religion For Soviet Man? Studies in Comparative Communism*, 21, 263-273.

⁸² MOZUR, Joseph P. Jr (1988). *Chingiz Aitmatov`s Plakha: A New Religion For Soviet Man? Studies in Comparative Communism*, 21, - 263.

⁸³ MOZUR, Joseph P. Jr (1988). *Chingiz Aitmatov`s Plakha: A New Religion For Soviet Man? Studies in Comparative Communism*, 21, - 266.

Бердяевдин эмгектериндеги айрым цитаталардын⁸⁴ арасында параллелдер жүргүзүп, орток ойлорду табат⁸⁵.

Мозур Бердяевдин концепциясынын (“Кыяматта” болгондой эле) Достоевскийдин “Инквизиторуна” келип чыккандыгын белгилейт. “Айтматов, - дейт Мозур, - бардык чыгармаларында ар дайым өзүнүн заманынын “телосун жана басымын” чагылдырып келген. Ошондой эле “Кыяматтагы” Авдийдин теологиясынын мүнөздөлүшү Совет мезгилине бир штрих катары гана эмес, илимий атеизмдин натыйжасында келип чыккан моралдык диллеманын чагылдырылышы катары берилген”⁸⁶.

Макалада сынчы “Кыямат” тууралуу айтылган советтик айрым сын-пикирлерге да кайрылат. Тагыраак айтканда, Кривелевдун “Комсомольская правда” гезитине жарыяланган жана В.В.Быков, В.П.Астафьев жана Айтматовдун чыгармаларындагы диндин чагылдырылышын сындаган макаласына⁸⁷ да токтолот. Аларга карата өз көз карашын билдирет.

“Кылым карытар бир күн” чыгармасын Катерина Кларк консервативдүү да, либералдуу да эмгек катары баалайт. Бул саясий да, адабий да аспектилерден караганда ушундай. Чыгарма Сталинисттик сюжеттин үлгүсүн көп учурда аркаласа да, Айтматов абийирдүүлүктүн эски формаларына кайтып келди. Айтматовдун жасагандыгын козголоңчулук менен чектешет, анткени ал сталинист парадигманын ар бир фабуласын өзгөрттү, жаңылады.

Окумуштуу “Кылым карытар бир күн” романынын сюжети коомдук сферада бир тапшырманы ийгиликтүү аткарган жана саясий аң-сезимдин баралына жетүү процессинде болгон негизги каармандын окуясын баяндаган Сталинист романдардан айырмалангандыгын айтып, романдын мазмунуна кайрылат. Катерина Кларк “Кылым карытар бир күн” романы бир күндө

⁸⁴ SPINKA, Matthew, Nicolas Berdyaev: Captive of Freedom (Philadelphia: The Westminster Press, 1950), p. 128; Nicolas Berdyaev, *The Realm of the Spirit and the Realm of Caesar*, trans. D.A.Lowrie (New York, Harper and Brothers, 1952), p.43.

⁸⁵ MOZUR, Joseph P. Jr (1988). *Chingiz Aitmatov`s Plakha: A New Religion For Soviet Man?* **Studies in Comparative Communism**, **21**, - 266.

⁸⁶ MOZUR, Joseph P. Jr (1988). *Chingiz Aitmatov`s Plakha: A New Religion For Soviet Man?* **Studies in Comparative Communism**, **21**, - 270.

⁸⁷ И.Кривелев, “Кокетничая с боженкой”, Комсомольская правда, 30-июля 1986, 4-стр.

болгон окуяны баяндоо аркылуу негизги каармандын жана анын жакындарынын өмүр таржымалын чагылдырганы менен Солженицындын “Один день Ивана Денисовича” аттуу чыгармасы менен окшош деп эсептейт.

Макалада окумуштуу чыгарманын структуралык өзгөчөлүгүнө да токтолот.

Романдагы Эне-Бейит тууралуу легенданын келип чыгышы жөнүндөгү пикирин шилтеме катары берген Катерина Кларк романдагы легендалардын өзөгү “Манас” эпосунда деген кээ бир Советтик сынчылардын пикирин билип, “Манас” жана башка Борбордук Азиялык эпостору менен таанышып, ошондой эле Джон Крюгер, Рут Мезерв жана Майкл Дромпп сыяктуу Индиана университетинин Урал жана Алтай департаментинин окумуштууларынан консультация алып, Эне-Бейит легендасы Борбордук Азиялык эч бир эпостун негизинде жаралган эмес. Кыйноонун мындай түрү Борбордук Азиялык уламыштарындагыдан да Америкалык индеецтердин уламыштарында баяндалган кыйноолорго жакыныраак дейт⁸⁸.

Окумуштуу сталинисттик өткөндөгү окуяны камтыган экинчи маанилүү сюжеттик линия – Абуталиптин өмүр жолун, андан соң утопиялык социалисттик идеалдар үчүн иштеген жумушчулар, башка планетанын жашоочулары сүрөттөлгөн үчүнчү сюжеттик линиянын мазмунун баяндайт. “Чыгарманын бул кыскача мазмунунун баяндамасынан да байкалгандай, - дейт Катерина Кларк, - роман дин, акыл-эс, этникалык жана улуттук күбөлүк сыяктуу саясий сезимтал темаларды гана эмес, андан да сезимтал темалар – акыл-эсти көзөмөлдөө жана азаттыкты камтыйт”⁸⁹.

Окумуштуу “Ракеталардын дүбүртү жана романдагы көптөгөн параллелдик мотивдердин мааниси кандай?” деген суроону койот. “Биз Батышта дароо эле буларды аң-сезимди контролдоо жана темир парданы туюнткан, атүгүл Советтер Союзунун Борбордук Азияны же Афганистанды

⁸⁸ CLARK, Katerina. (1984). The Mutability of the Canon: Socialist Realizm and Chingiz Aitmatov`s I dol`she veka dlitsia den`. **Slavic Review**, 4, - 578.

⁸⁹ CLARK, Katerina. (1984). The Mutability of the Canon: Socialist Realizm and Chingiz Aitmatov`s I dol`she veka dlitsia den`. **Slavic Review**, 4, - 581.

басып алгандыгын туюнткан метафоралар катары кабылдайбыз. Бирок Совет сынында мындай интерпретациялар болгон эмес,” – дейт Катерина Кларк⁹⁰.

Романга карата жазылган Советтик сын-пикирлерди окуу – сабак аларлык дейт окумуштуу. Анткени, роман позитивдүү модель катары алга карай жылдырылган болсо, сынчылар романдын айрым курч аспектилерин көз жаздымда калтырышат. Бул пикирин далилдөө үчүн окумуштуу Советтик сынчылардын бул романга карата жазган пикирлерине обзор жүргүзөт⁹¹. Катерина Кларк романдагы Борондуу бекетиндеги поезддердин эч качан токтобогондугунун сүрөттөлүшүн Распутиндин “Живи и помни” (1974) чыгармасында колдонгон элементке окшоштурат.

“Айтматов, - дейт Катерина Кларк, - бул чыгармасында утопиялык социалисттик-анархисттик позицияны жактаган сыяктуу”⁹². Ал эми сынчылардын романга негативдүү реакциянын аз болушунун себеби – социалист-реалист оң каармандарга көптөгөн клишелерди колдонгондугунда. Советтик бийликтин чыгарманы күтүлбөгөндөй жылуу кабыл алышынын негизги себеби катары Катерина Кларк китептин көнүмүш болуп калган элет прозасынан айрылуунун моделин тартуулагандыгын кабыл алат. Чыңгыз Айтматовдун “Кылым карытар бир күнү” эмнени көрсөттү? деп койгон өзүнүн суроосуна Катерина Кларк мындайча жооп берет: “Роман орус адабий тамырлуу Советтик адабий салтынын классикалык неоколониялык ситуацияда орус адабий салтына берилген, привилегияланган орус эмес, орусташып кеткен, бирок өз элинин адабий салтынан да бир нерселерди кошуп, алардын өздөрүнө тиешелүү өзүнчө маданий кимдигин өнүктүрө тургандыгын коргогон жазуучунун колунда жаңылангандыгын көрсөттү”⁹³.

⁹⁰ CLARK, Katerina. (1984). The Mutability of the Canon: Socialist Realizm and Chingiz Aitmatov`s I dol`she veka dlitsia den`. **Slavic Review**, 4, - 581.

⁹¹ Тилекке каршы, окумуштуунун макаласынын биз пайдаланган ксерокөчүрмөсү толугу менен чыкпагандыгына байланыштуу, Катерина Кларк кайсы советтик сынчылардын пикирлери тууралуу айтып жаткандыгы бүдөмүк бойдон калды.

⁹² CLARK, Katerina. (1984). The Mutability of the Canon: Socialist Realizm and Chingiz Aitmatov`s I dol`she veka dlitsia den`. **Slavic Review**, 4, - 586.

⁹³ CLARK, Katerina. (1984). The Mutability of the Canon: Socialist Realizm and Chingiz Aitmatov`s I dol`she veka dlitsia den`. **Slavic Review**, 4, - 587.

Окумуштуу Айтматовдун бул романда Совет адабиятынын эски үлгүлөрү менен Борбордук Азиялык уламыштардын аралашмасынан чыккан жаңы бир нерсе жараткандыгын, бирок автордун ойноп жаткан оюнунун социалисттик реализм сыяктуу эле эски экендигин айтуу менен аяктайт.

Ошентип, биринчи главада каралган материалдар боюнча оюбузду жыйынтыктоо катарында буларды белгилесек болот:

1. Америкалык адабий сындын советтик, кыргыз адабий сынындай эле Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына кызыкчылыктары жогору экендигин көрөбүз.
2. Америка сынында эң жогорку кызыгууну Чыңгыз Айтматовдун “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат”, “Гүлсарат” чыгармалары туудурган. Алар тууралуу адабият сынчыларынын пикирлери дайым эле бирдей эмес. Кээде таптакыр карама-каршы ойлорду айтышканы белгилүү болду.
3. Америкалык сында жазуучунун чыгармаларынын көбүнчө идеологиялык багыты кызыгуу туудурат. Советтер Союзундагы идеялык көз карашка карата жазуучунун мамилеси, көз карашын терең, оригиналдуу сындаган пикирлер кездешет.
4. Жазуучунун көркөм чеберчилигине байланышкан пикирлер аз.
5. Негизинен америкалык сынчылардын орус адабияты, сыны менен жеткиликтүү тааныш экендиги Ч.Айтматовдун чыгармаларына жасаган талкууларынан көрүнөт.

II БӨЛҮМ

ЖОЗЕФ МОЗУРДУН “ӨТКӨНДӨН УЛАМЫШТАР: ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ПРОЗАСЫ” АТТУУ МОНОГРАФИЯСЫНА АНАЛИЗ

(Пролог, кириш сөзүнүн негизинде)

Америка Кошмо Штаттарында Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына көптөн бери кызыгып, жазуучунун чыгармаларынын идеялык-эстетикалык, көркөмдүк маселелерине көз салып, изилдеп келе жаткан окумуштуулардын бири – профессор Жозеф Мозур. Ал өзүнүн көп жылдык изилдөөсүнүн натыйжасында 1993-жылы “Өткөндөн уламыштар: Чыңгыз Айтматовдун прозасы” деген аталыштагы монографиясын жарыялады. Эмгектин аталышынан эле байкалып тургандай, изилдөөчү Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы кыргыз эпикалык традициясына көңүлдүн борборун бурмакчы болгон. “Айтматовдун чыгармаларын талкуулоодо мен анын притча жанрын эң мыкты чагылдырган эмгектерин анализдөө менен чектелем. Алар: “Гүлсары”, “Ак кеме”, “Эрте жаздагы турналар”, “Деңиз бойлоп жорткон Ала-Дөбөт”, “Кылым карытар бир күн” жана “Кыямат”. Бул төрт повесть жана эки роман Айтматовдун эң популярдуу чыгармалары жана алар анын дүйнөлүк көз карашын түшүнүүгө эң жакшы жардам берет”⁹⁴ деп жазат автор китепке жазган кириш сөзүндө.

Америкалык окумуштуу илимий иликтөөгө алууга ниеттенген маселе кыргыз жана КМШ өлкөлөрүнүн адабият таануу илиминде жана да Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына байланыштуу жазылган айрым бир чет элдик окумуштуулардын эмгектеринде⁹⁵ да кандайдыр бир даражада илимий электен өтүп калганы белгилүү болсо да, аталган маселе боюнча

⁹⁴ Англис тилинен кыргызчага которгон мен – А.Дүйшөмбаева. Мындан аркы цитаталар менин котормомдо текстке китептин бети көрсөтүлүү менен берилет.

⁹⁵ Мей, Пен. **Восприятие творчества Чингиза Айтматова в Китае.** - Бишкек-Пекин. 1996. - 76 с.

Америкалык изилдөөчүнүн, ал аркылуу дегеле америкалык көз карашты билип коюу ашыктык кылбайт деп ойлойбуз. Бирок объективдүү себептен улам, азырынча бул маселени кийинкиге калтырып, оболу китептин кириш сөзүндө Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына карата айтылган Америкалык окумуштуунун пикирине токтолуп, аны менен кыргыз окурмандарын тааныштырууну туура көрдүк. Албетте, “Кириш сөздө” эле айтылган пикир боюнча сөз кылууга болобу, андагы пикир тигиндей же мындай деп америкалык көз караш тууралуу бүтүм чыгарууга аздык кылбайбы? деген ой да окуучуда туулушу мүмкүн. Биздин пикирибизче, андай болушу мүмкүн эмес, себеби китептин “Кириш сөзүндө” автор Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына байланыштуу көп маселелерди козгоп, ага карата өзүнүн принципиалдуу көз карашын билдирген. Демек, тааныштыруу иретинде болсо да ал тууралуу сөз кылуу максатка ылайыктуу деп ойлойбуз.

Бардык чет элдик изилдөөчүлөр сыяктуу эле Ж.Мозур Ч.Айтматовду биринчи кезекте Социалисттик системанын жазуучусу катары карайт жана анын чыгармачылыгынын калыптанышын, өнүгүүсүн, жеке чыгармачылык тагдырын Совет дооруна тыкыз байланыштуу изилдейт. Автордун Совет доорундагы Советтик адабияттын өнүгүүнүн карама-каршылыктуу татаал процесси менен тааныштыгы бар экендигинен байкалып турат. Адабиятчы Ч.Айтматов өкүлү болуп эсептелген Совет адабиятынын басып өткөн жолуна токтолууда ага бир адабияттын жөн карды эле тарыхы катарында карап койбостон, анын сүрөткердин чыгармачылык тагдырындагы ролуна, маанисине кеңири анализ жасоого жана ал маселелерди азыркы коомдук-тарыхый өзгөрүүлөрдүн призмасынан өткөрүүгө аракеттенет. Мына ушул адабий жана саясий контекстте Ч.Айтматовдун чыгармачылык бөтөнчөлүгү менен Америкалык, же жалпы эле англис тилдүү дүйнөлүк окурманды тааныштыруу максатын көздөйт. Маселенин мындайча коюлушу, албетте, логикалык жактан туура. Себеби, чындыгында да Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын Совет адабиятынан, Советтик доордон ажыратып кароого мүмкүн эмес. Ж.Мозур өзү да туура белгилегендей, анын адабий карьерасы “Сталиндик доордун акыркы жылдарында башталып”, “Брежневдик

“Дымыгуу” мезгилин башынан кечирип”, “Горбачевдук “Айкындуулук” заманында уланып”, бүгүнкү күнгө жетип отурушу (тоскоолдуксуз) бир эсе “чындап эле таң каларлык эволюция”. КМШ өлкөлөрүнүн айрыкча кыргыз окумуштууларынан да бул маселе тууралуу бүгүнкү күндөгү жаңылануу процессинин фонунда ой калчап, ага карата жаңыча көз карашын билдиргендер жок эмес⁹⁶. Ж.Мозурдун пикири ал пикирлерге жакын, анткени өз ойлорун берүүдө ал мурдагы советтик адабият таануу илиминдеги Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча изилдөөлөргө таянат. Ошондой болсо да, Америкалык эркин, эч нерсеге көз карандысыз иликтөөчү катары анын айрым бир оригиналдуу ойлору атайын көңүл бурууга аргасыз кылат.

Ж.Мозурдун Ч.Айтматовду Совет мезгилинде эле адабияттын миссиясын башка советтик жазуучулардын айырмалуу, башкача, “туз жана саясаттан алыс” көз карашта түшүнгөн жазуучу катары эсептеши көңүлдү бурат. Өзүнүн бул көз карашын далилдеш үчүн Ч.Айтматовдун Совет доорунда эле Батыштын бир журналистине берген интервьюсунда “адабияттын миссиясы адамдын руханий дүйнөсүнүн, руханий изденүүсүнүн негизин чагылдыруу болуп эсептелет”⁹⁷ деген пикирин көзүр кармайт да, ага карата өз интерпретациясын төмөндөгүчө берет: “Адабияттын миссиясы тууралуу жооп бериш үчүн Совет жазуучусунан социализмди куруу жөнүндө жазуу же жалпы эле эл массасына үлгү боло тургандай оң каарманды жаратуу күтүлдү”. “Ошол жылдары Айтматов адабият адамзаттын алдында турган түбөлүк проблемалар, совет коому жана жаңы совет адамы жаралардан мурун кылымдар бою жашап келген маселелер менен алек болуусу керек экендигин айткан” (3-б). Минтип айтуу менен автор жазуучу социалисттик реализмдин талаптарынан алыс тургандыгын, анын чыгармачылык позициясы ошол эле жылдары социалисттик реализм адабиятынын талаптарына анча жооп бербестигине

⁹⁶ Ахмед Сарыгул. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын Түркияда кабыл алынышы. Канд. дисс. Авторефераты. – Б.: 2003.

⁹⁷ Өзгөчө К.Асаналиевдин эмгегинде бул маселе ар тараптуу иликтөөгө алынат. Кара: Асаналиев К. *Чыңгыз Айтматов: Кечээ жана бүгүн*.-Б.: 1995. -154-б.

ишарат кылат. Өзүнүн бул пикиринин негиздүү экендигин далилдеш үчүн ал ушул көз карашты кандайдыр бир деңгээлде билдирген жазуучунун интервью, макалаларына⁹⁸ таянат.

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы менен анча-мынча тааныштыгы бар адам Ж.Мозурдун жогоркудай көз карашы өзүнүн бир жактуулугу менен аксап тургандыгын байкабай койбойт. Танабай каарманы сыяктуу эле жазуучу да Совет мамлекетинин келечегине ишенимдүү карап, социалисттик турмуш чындыгын көркөм чагылдырган чыгармаларында (“Жамыйла”, “Саманчынын жолу”, “Биринчи мугалим”) Советтик адамдарга үлгү боло турган жаңы адамдын образдарын түзүү менен коомдун алдыга жылышына өз үлүшүн кошууга аракет кылып келгендигин танууга болбойт. Башканы айтпаганда да анын жигердүүлүк менен өз учурунда “Создадим яркий образ коммуниста”⁹⁹ деген сыяктуу макалаларында айтылган пикирлерине бүгүн көз жумуу акыйкаттыкка жатпас. Бирок Ч.Айтматов кийинчерээк, т.а. “Гүлсары” повестинен тарта Советтик жашоо образынын башкача багытка өтүп баратканына сынчыл көз карашта карап, чыгармачылык позициясында кескин өзгөрүү болгону да чындык. Айрыкча 60-жылдардан кийинки чыгармаларында Ж.Мозур белгилеген “жалпыга тиешелүү түбөлүк байлыктарга” өзгөчө басым коюу менен жалпы адамзаттык глобалдуу проблемаларды курч чагылдырууга өткөн. Демек, Ч.Айтматовдун чыгармачылык эволюциясы тууралуу сөз болгондо анын көз караш, чыгармачылык позициясында мезгилге жараша өзгөрүү болуп турганын эч убакта унутпашыбыз керек. Кеп жазуучунун көз карашында өзгөрүүнүн болгондугунда эмес (көз караш догма эмес экенин эске алсак, ал – мыйзамченемдүү көрүнүш), кеп анын кандай багытка өткөндүгүндө. Чыңгыз Айтматов коммунисттик бюрократтык-административдик, тоталитардык башкаруу кризиси күн өткөн сайын тереңдеп баратканын жана

⁹⁸ Мозур Ж. Берген шилтеме. Кара: Чыңгыз Айтматов, Норман Шнайдемэн менен болгон интервью, 1-апрель, 1976, *Russian Literature Triquarterly* 16 (1979): 268.

⁹⁹ Айтматов Ч. *Верю в человека*// Правда, 14 февраль, -1987, 3,6 Айтматов Ч. Автор менен болгон интервью. Макалада Айтматов Совет турмушун көп убакыттан бери мүнөздөгөн моралдуулуктун “Примитивдүү саясатталышын катуу сынга алат. Стетсон университети, 9-апрель, 1991.

турмушту башкача негизде өзгөртүү керектиги бышып-жетилип калган маселе экендигин биринчилерден болуп сезген советтик жазуучулардан. Ошондуктан өзүнүн монографиясында Ж.Мозур Игорь Дедковдун¹⁰⁰ Ч.Айтматовду “Совет коомунда “жаңыча ойлонууга” негиз даярдаганы үчүн жооптуу болгон учурдагы Совет жазуучуларынын тизмесине кошкондугун” эске алуу менен Ч.Айтматовдун “Гүлсары”, “Ак кеме”, “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт”, “Кылым карытар бир күн” чыгармаларын “Совет адабиятын дал ушундай идеологиялык кишендерден бошотууда негизги роль ойногон” (4-б) чыгармалар катары баалашында чындыктын үлүшү бар. Айтылган пикирин дагы конкреттештирип изилдөөчү Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тематикалык багыттарын тактайт. “...Анын чыгармачылыгындагы негизги темалар – революциядан мурунку байлыктарды жана революция учурундагы моралдык релятивизмди салыштыруу, деспотизмге каршы күрөш, чөйрөнү жана улуттук маданиятты бийликтегилердин одоно мамилесинен сактоо – партиянын кыйрашын жана Совет мамлекетинин терс жактарын ачып көрсөтөт” (4-б) деп жазат профессор. Ошол мезгилдеги Советтер Союзундагы көрүнүктүү жазуучулар: Василь Быков, Валентин Распутин, Борис Можаев, Ион Друце, Фазиль Искандер, Нодар Думбадзе ж.б. чыгармаларында да бул темалар кандайдыр бир деңгээлде чагылдырылып келгенин, бирок алар кантсе да Ч.Айтматовдой проблеманы курч, чечкиндүү, трагедиялуу сүрөттөй алышкандыктарын белгилеп, Ч.Айтматовго бир тең келсе Валентин Распутин өзүнүн “Прощание с Матерой”, “Пожар” чыгармалары менен теңелиши мүмкүн” деген жыйынтык чыгарган. Ошентип, Америкалык профессор 60-70-жылдары Советтик турмуш чындыгын курч, нары көркөм иликтөөгө алышкан Советтик “Мен” деген жазуучулардан Ч.Айтматовду жогору коет. Анткени анын чыгармаларында башкалардыкына караганда Совет мамлекетине карата “Социалдык сын” катуу айтылып, жазуучу өз окурмандарын “коомдук ооруларына көңүл бурууга чакырган”.

¹⁰⁰ Айтматов Ч. В соавторстве с землею и водою... – Ф.: Кыргызстан. 1972. – С. 90.

Окурмандар, изилдөөчүлөр арасында учурунда да, азыркы күндө да карама-каршылыктуу пикир туудуруп келген Ч.Айтматовдун Совет мезгилиндеги чыгармачылык тагдыры Америкалык изилдөөчүнүн да көз жаздымында калган эмес. Өзү жогору баалаган аталган чыгармалардын авторунун Советтик айрым жазуучулардай бийлик тарабынан куугунтукталбай, социалисттик турмушту курч сындаган чыгармаларынын “самиздат” же “тамиздаттан” эмес, Совет мамлекетинин өзүндө тынбай чыгып турушу арасында да чет элдик окурмандар үчүн көз боёмочулуктай эле укмуш көрүнүш болгон экен. Мына ушул жагдайдын жандырмагын чечүүгө аракеттенип, Ж.Мозур жазуучунун 60-70 жана андан кийинки жылдардагы өзгөчө позициясына токтолот. Ал өз чыгармаларында коомду өзгөртүүгө чакырганы менен “эч качан реформаларды көздөгөн жазуучулар менен диссиденттердин арасын бөлүп турган сызыкты аттаган жок. Мындай этияттык жана ошол учурдагы системанын ичинде иштөөгө болгон каалоосу анын 1970-1980-жылдардагы СССРдеги негизги маданий фигура болуп калуусуна алып келди” (4-б) деген пикирде. Ошол эле учурда 1990-жылдын 5-майында Ч.Айтматов өзү жана белгилүү адабиятчы жана жазуучулар Криста Вольф, Кензабуро Ое, Даниел Гранини, Лев Аннинский, Георгий Гачев, Владимир Маканин жана башкалардын катышуусу менен өткөн тегерек стол-дискуссиянын материалын таянып (“Художник и власть”// Иностранная литература 5-май, 1990, 177-201), “Чыңгыз Айтматов толугу менен “партиянын кулу” болуп калуу коркунучун түшүнүп билген жана жалпысынан алганда чыгармачыл жана идеологиялык көз карандысыздыгын сактап калууда ийгиликке жетишкен” (4-б) дейт.

Ж.Мозурдун бул пикири абдан маанилүү жана ал – Ч.Айтматовдун чыгармаларынын “суунун алдындагы агымын” баамдап, терең түшүнүүдөн келип чыккан пикир. Адабиятчы Советтик жазуучулардын бардыгынын чыгармаларына шектүү карашкан, “алардын идеализмин жана баскынчы режимдин өзгөрүшүнө ишеничтерин шылдыңдашкан” 60-жылдардагы орус постмодернисттеринин пикирин эч бөлүшпөйт. Алардын пикирине каршы ошол мезгилдеги Советтик цензуранын күчтүүлүгүнө карабастан чындыкты

туу туткан чыгармалардын жаралып жаткандыгына Ч.Айтматовдун “Ак кеме”, “Кылым карытар бир күн”, В.Быковдун “Мертвым не больно”, В.Распутиндин “Прощание с Матерой” жана Юрий Трифоновдун “Дом на набережной” сыяктуу чыгармаларын күбө тартат.

Эми ушундай курч чыгармалар кандайча чыгып кеткен? Ч.Айтматовдун чыгармаларына байланыштуу Ж.Мозур аны төмөндөгүчө түшүндүрөт. Ал мурдагы советтик жана кыргыз адабияттануу өкүлдөрүнүн айрымдары сыяктуу эле Ч.Айтматов өзүнүн чыгармачылык идеяларын ишке ашырууда “бардык официалдуу ардактарын тынымсыз пайдаланган” деп эсептейт. Ошондуктан “совет адабиятындагы артыкчылык статусун учурдагы саясий жана социалдык түзүлүштү “суракка алууга” жумшаган жазуучу 1986-жылы чыккан “Кыямат” романында “нашаага көз карандылыкты Марксизм-Ленинизмдин идеологиялык туңгуюгу менен байланыштырган” деп ачыктан ачык жыйынтык чыгарган. Албетте, “Кыямат” романында нашакорлордун келип чыгыш маселесинин коомдук-социалдык негиздери өтө кылдаттык менен курч чагылдырылса да, буга чейинки Айтматовдун “Кыяматы” тууралуу сындарда ал тууралуу Ж.Мозурдай бетке чаап, ар нерсе “атынан аталып” айтыла элек эле. Бу да болсо көз карандысыз адабиятчынын ачык пикири.

Ж.Мозур совет мамлекети тушунда Москванын тил жана маданият боюнча саясаты да туура багытта болбогонуна токтолуп, ошол мезгилде эле Ч.Айтматовдун прогрессчил аракетте жүргөнүн эскертет. Советтик тил саясатынын жалган, көрсөтмөлүүлүгүнө Ч.Айтматовдун маданий фигурасынын өзүн кепил тартып, минтип жазат: “Айтматов өзү Батыш өлкөлөрүнө совет лингвистикасы жана маданий саясатындагы интернационалдуулуктун ийгиликтүү үлгүсү катары көрсөтүлсө да, өзү ар дайым теория менен практиканын дал келишпестигин туюп, өлкөнүн улуттук азчылыгынын тили жана маданиятынын укугун коргоо керектигин ар дайым белгилеген” (6-б). Бул жерде чындыгында да орус тилинин үстөмдүгү күчөп турган мезгилде улуттук эне тилибиздин тагдыры, келечеги үчүн буржуазиячыл-улутчул катары бааланып калуу коркунучун

моюнга көтөрүп, Ч.Айтматовдун принципиалдуулук менен ырааттуу түрдө коомчулуктун алдында маселе коюп келишин эстесек, Ж.Мозурдун пикиринде рационалдуу данек бар экенине ынанбай кое албайбыз. Ошол эле учурда улуттук нигилизм күчөп, Америкалык окумуштуу таасын баамдагандай, “Москваны ыраазы кылуу аракетин көздөгөн айрым бир Т.Аскарарго окшогон жетекчилер (ал учурда Теңдик Аскарар Кыргызстан жазуучулар башкармасынын төрагасы болуп иштеп турган)” Айтматовду кабыл албай (азыркы кыргыз адабиятынын өнүгүшү боюнча жасаган докладында Ч.Айтматовду атайлап унутуп кетишин эскерет Ж.Мозур – А.Д.) тагдырдын тамашасын баштан кечиргенин, ушул жагдай анын кийинки чыгармаларынын орусча жазылышына негизги себеп болгондугуна токтолгон америкалык сынчы.

Канткен менен Ж.Мозур Ч.Айтматовдун чыгармачылык өжөрлүгүнө, өз принцибине бекем турган күчтүү эркине таң бербей койбойт жана жазуучунун көз карашынын кеңдигин, система күчтүү кезинде эле анын канчалык прогрессивдүү экендигин эң жогору баалаган. Аны өлкөнүн улуттук азчылыгынын проблемасы жөнүндө эле ойлонгон, алардын туура чечилишине таасир эткен личность гана болбостон, жалпы эле дүйнөлүк адабияттын, маданияттын маселелеринин да оң жолго түшүшүнө иштиктүү аракет жасаган коомдук ишмер катары өзгөчө белгилейт. М.Горбачевдун мезгилинде Ч.Айтматовдун статусу “Союздук деңгээлдеги коомдук ишмер” катары жогорулагандыгын конкреттүү фактылардын негизинде белгилөө менен, жазуучу ошол мезгилде “Иностранная литература” журналында кыска мөөнөттө (2 жыл) редактор болуп иштеген убагында “советтик цензура жана реализмдин түтүн менен капталган экраны “совет адабиятын Батыш менен байланыштырып турган жипти”¹⁰¹ үзүү максатын көздөгөндө”, “Айтматов ошол байланыштардын күч алышына кам көргөн” (5-6) деп эскерет, б.а. Ч.Айтматов Батыштын маанилүү жазуучуларынын чыгармаларын жарыялап, аларды Советтик окурманга тааныштыргандыгын айткан.

¹⁰¹ Дедков И. Литература и новое мышление// Коммунист. 12 авг. 1987. – 75.

Жогорку учурлардан көрүнүп тургандай, Америкалык профессор Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын анын коомдук тагдыры менен тыгыз байланышта кароого аракеттенип, ал аркылуу Ч.Айтматовдун карьерасынын сырдуу эволюциясын окурмандарга ачып бергиси келген. Тигил жана бул шартта да жазуучу идеологиялык көз карандысыздыгын сактап калууга умтулуусун баса белгилеши Ж.Мозурдун көз карашындагы башкы концепция катары карасак болот. Изилдөөчү Ч.Айтматовго байланыштуу пикирлерин мүмкүн болушунча далилдейт, б.а. анын пикирлери асмандан алынып, карандай фантазия, жалган иллюзияга негизделбегенин макаладагы көптөгөн адабияттарга берилген шилтемелер далилдеп турат.

Эми акырында Ж.Мозурдун Ч.Айтматовдун “сыйкырдуу” карьерасын анын сүрөткердик чеберчилиги менен байланыштуу кароосуна келсек, албетте, изилдөөчүнүн көз карашында бул аталган аспект карьеранын узак болушундагы эң маанилүү роль ойногон фактор. Мисалы, автор “Айтматовдун чыгармалары анын Орто Азия мурасын жана Европа адабий традициясы менен болгон уникалдуу синтезин көрсөтөт” (7-б) деп туура белгилейт да, анын “мифологиялык өткөнгө” (автордун аташы-А.Д.) кайрылуусунун себептерин түшүндүрүүгө өтөт.

Биринчиден эле ал Совет коому пайда болгондон маданий мурастарга терс мамиле жасай баштагандыгына токтолуп, минтип жазат: “Кылымдар бою топтолгон маданий тажырыйбага совет коому тез аркасын салгандыгына жана ошондой эле совет коомунун гумандуулукту четке каккан утилитаризмине жазуучунун макул болбогондугу анын мифологиялык өткөнгө көктүк менен кайрылуусунан байкалат” (8-б). Албетте, Совет коомунун тарыхый басып өткөн жолуна сереп салсак, коммунисттик партиянын саясатында өткөндүн маданий мурастарына, Ж.Мозур акыйкат белгилегендей, аркасын салгандар да болгону тарыхый чындык. Бирок ошол эле учурда В.И. Ленин мындай акциянын түп тамырынан бери туура эмес экендигин Советтик түзүлүштүн алгачкы жылдарында эле ашкерелеп, “Пролетардык маданият жөнүндө”, “Кандай

мурастан баш тартабыз?”¹⁰² деген сыяктуу программалык макалаларын атайын жазып, партиянын саясатындагы олуттуу катачылыкка өз учурунда түзөтүү киргизгени да чындык. Ж. Мозур өз изилдөөсүндө медалдын экинчи жагын эске албай калганы көрүнүп турат. Экинчиден, Ж.Мозурдун “Совет коомунун гумнадуулукту жокко чыгарган утилитаризмин (пайдакерчилик) жазуучунун четке кагуусу” жөнүндөгү пикиринде да чындыктын үлүшү бар. Ырасында да партиялык айрым бир жетекчилердин, саясатчылардын саясий сокурдугунан улам совет доорунда, айрыкча 60-70-жылдардан баштап, бир нерсенин баасы анын пайдалуулугуна гана карата чыгарылып калганы төгүн эмес. Ал мезгилдин мындай негативдүү жактарын ашкерелөөдө Ч.Айтматов элдик оозеки чыгармачылыктагы чагылдырылган изги баалуулуктарга кайрылып, адамзатты акыл-эске, абийир-ыйманга чакырышы, Ж.Мозурдун терминин колдонсок “мифологиялык өткөнгө” кайрылышы анын чыгармаларынын цензурадан ийгиликтүү өтүп кетишине көмөк көрсөткөн. Бирок, ошол эле учурда Ч.Айтматовдун адабий карьерасынын көпкө өз деңгээлинде сакталышында анын чыгармачылыгындагы жалаң эле “совет коомун суракка алып” аларды өткөндүн мифологиясы аркылуу чебер сүрөттөп бериши чоң роль ойнобостон, аны чыгармаларында жалпы адамзаттык проблемалардын терең философиялуу, курч сүрөттөлүшү да эң маанилүү маселе экендигин белгилөө, менимче, автордук кириш сөздө жетишпей тургансыйт.

Ошондой болсо да америкалык окумуштуунун Ч.Айтматовдун Совет мезгилиндеги адабиятты бир жактуулуктан сууруп чыгууга аракеттенип, чыгармаларында “Көптөгөн адабий жана пара-адабий жанрларды бириктириши”, миф, легендаларды притчалык функцияга которуусу тууралуу пикирлери негиздүү. “Айтматовдун прозасындагы параболалуулуктун маанисине ашыра басым жасабоого мүмкүн эмес” деп белгилейт автор (“Айтматовдун повесттеринин параболалуу табияты

¹⁰² Ленин В.И. О литературе и искусстве. – М., 1967. - 126.

биринчи жолу Степан Ильев тарабынан “Гүлсары” жана “Ак кемеге” карата талкууланган” деп эскертет)¹⁰³.

Өз оюн андан ары тереңдетип “Айтматов өзүнүн баяндоосунун негизги сюжеттик линияларына интермеццо катары киргизген көптөгөн фольклордук элементтер менен бирге параболалуулук анын чыгармаларына таандык дүйнөлүк маанилүүлүктү жана чакырууну, алардын окуя өтүп жаткан мезгилдин жана мейкиндиктин чегинен чыгуу мүмкүнчүлүгүн түшүндүрөт” (8-б) деп жазат.

Ж.Мозур жазуучунун чыгармачылыгындагы фольклордук притчалар сюжет куруу, кырдаал жаратуу ж.б. көптөгөн функцияларды аткаруу менен өз мезгилинде совет коомун сынга алган жазуучунун чыгармаларынын цензурадан өтүп кетишинде экран катары кызмат кылган деген башкы корутундусун чыгарат. Ошону менен Ч.Айтматовго окшогон татаал, уникалдуу жазуучунун Совет доорундагы драмалуу, лирикалуу тагдырынын сыйкырдуу сырын окуучусуна түшүндүрөт.

Дагы бир эске ала кетчү жагдай, Ж.Мозур бүгүнкү күндө Кыргызстандагы жүрүп жаткан радикалдуу өзгөрүүлөрдөн, эркин ойлоого, жазууга мүмкүнчүлүк түзүлгөндөн улам жазуучу балким 1970-1980-жылдарда Советтер Союзунда эң популярдуу жазуучу кылган жанрды Ч.Айтматов кайрадан карап чыгуусуна мажбур кылышы да мүмкүн деген ойду айткан. Бирок Ж.Мозурдун китеби жарык көргөндөн бери он жылдын ичинде (1993-2003) Ч.Айтматов Совет мезгилинде жарык көргөн чыгармаларына кайра кайрылып, ага жаңы алымча-кошумчаларды киргизген деле жок (бир гана “Чыңгызхандын ак булут” жазылды). Демек, ушул фактынын өзү Ч.Айтматов системанын мезгилинде эле идеялык-көркөмдүк жактан төрт тарабы төп келген чыгармаларды жараткандыгы жана аларда чыныгы поэзиянын деми бар экендиги, алар кечээки, бүгүнкү күн эле эмес, келечек үчүн да эч кандай корректировкасыз эле иштей ала тургандыгын далилдейт.

¹⁰³ Ленин В.И. О литературе и искусстве. – М., 1987 - 149.

III БӨЛҮМ

КОТОРМОЛОР

Жозеф Мозур “Өткөндөн уламыштар: Чыңгыз Айтматовдун прозалык чыгармалары”

Пролог

Чыңгыз Айтматов - цензуранын шартында Хрущевдун маданий оттепель жылдарынан кийин өз эмгектерин Совет адабий журналында гана басып чыгарган белгилүү жазуучулардын бири. Анын эмгектери Совет окурмандарынын арасында абдан популярдуу болчу жана өзгөчө мурунку СССРдин негизги калкы орус эмес болгон республикаларында жакшы кабыл алынган. Ал жерде окурмандар кыргыз Айтматов менен анын орус тили жана маданияты үстөмдүк кылган өлкөдөгү бүткүл союздук ийгилиги менен сыймыктанышчу. Алар Айтматовго айтайын деген оюн цензуранын көптөгөн катмарларына карабастан жеткире алган, Советтер Союзунун орус эмес маданияттарынын жактоочусу катары карашчу.

Ошентсе да Айтматов Россияда да бирдей эле деңгээлде популярдуу болчу. Орус окурмандары Айтматовдун учурдагы проблемаларды Орто Азиянын оозеки тарыхынын фонунда жогорку даражадагы адамдык сапаттарда сүрөттөө мүмкүнчүлүгүн баалашкан. Москва жана Ленинграддагы окурмандар Айтматовдун чыгармаларынын эстетикалык тарабына сын көз менен караганы менен, алардын сыны көпчүлүк учурда жалган божомолдорго негизделген. Айтматов орусча жазганы менен ал кыргыз бойдон кала берген. Анын стили орус классикалык адабиятынын келиштире иштелген идеомасы болбостон, Советтик учурдун саясатташкан тили менен кыргыз фольклорун бириктирген. Анын эмгектери эмоцияларды ойготуш үчүн жана Совет коомундагы кысым жана мыкаачылыкка каршы окурмандарды каршылыкка чакыруу үчүн жазылган. Ошону менен Айтматовдун прозасы укмуштай окумдуу болгон жана болуп кала берет.

Анын эмгектеринин жаңы басылыштары жарык көрүүдө жана Батыш Европада өзгөчө ийгиликке ээ.

Айтматовдун прозасы эч кандай адабий агымга же мектепке туура келбейт. 1960 жана 1970-жылдардагы официалдуу Совет адабиятында басымдуулук кылган адабий топ Айыл прозасы деген ат менен белгилүү болгон кыймыл эле. Бул кыймылдагы белгилүү аттардан болуп Валентин Распутин, Василий Белов жана Виктор Астафьев болушкан. Айтматов алардын шаарга каршы күн мурдатан ишенимин, революцияга чейинки мураска болгон урматын жана жаратылыш жөнүндө болгон тынчсыздануусун бөлүшсө да, ал эмгектеринде орус чөйрөсү сүрөттөлбөгөндүктөн жана өзү орус эмес болгондугу үчүн бул кыймылдын бөлүгү деп эсептелген эмес. Ошол эле учурда Айтматов “Жаштар прозасы” аттуу 1960-жылдарда кыска өмүр сүргөн кыймылдан да орун ала албайт. Айтматов Василий Аксенов, Анатолий Гладилин, Юрий Казаков жана Владимир Войновичтер менен муундаш болуп, адабий ийгиликке алар менен бир учурда жетишсе да, алар менен күчтүү анти-сталиндик көз караштарды гана бөлүшкөн. Ал алардын ошол учурдагы Совет турмушунун оптимисттик телеологиясына карата болгон ирониялуу жана сый-урматсыз мамилесин толугу менен четке каккан.

Айтматовдун прозасынын “Шаар прозасы” жана анын негизги өкүлү, таланттуу жазуучу Юрий Трифонов менен да орток эч нерсеси жок. Өз шедеврлеринде Трифонов шаар интеллигенциясынын моралдык диллемасын сүрөттөгөн. Өзү айыл жергесинен болгондугуна байланыштуу, Айтматов шаарды сүрөттөөдөн качкан жана шаардык каармандар анын чыгармаларында кичине ролдорду ойнойт. Акыры, Айтматовдун бир канча эмгеги экинчи дүйнөлүк согуш тууралуу болгону менен, аны “оттепельден” кийинки Совет жазуучуларынын башка негизги адабий тобу болгон Согуш прозасы жазуучуларынын катарына кошууга болбойт. Василь Быков, Юрий Трифонов жана Вячеслав Кондратьевден айырмаланып, Айтматов экинчи дүйнөлүк согушта аскерлик кызмат өтөөгө жаш болгон. Ошондуктан, анын

чыгармаларында согуштун Совет ооругундагы айылдыктардын күнүмдүк турмушуна тийгизген таасири гана сүрөттөлөт.

Оттепельден кийинки официалдуу Совет адабиятынын эң мыктысы “мораль прозасы” же “моралдык оппозициянын адабияты” аттуу жалпы ат менен белгилесе болот. Бул терминдер Григорий Свирский тарабынан анын 1979-жылы чыккан Совет адабиятынын *тамиздат* изилдөөсүндө жайылтылган. Мындай категориялар таланттуу Совет жазуучулары Совет тоталитаризминин кулашынан мурун өз эмгектерине кандайча карай тургандыгын так сүрөттөйт. Эгерде цензура саясий түзүлүштү сыңдоого же Совет бийлигинин идеологиялык негизин суракка алууга мүмкүнчүлүк бербесе, анда элет прозасы, шаар прозасы, жана көпчүлүк учурда согуш прозасынын жазуучулары жалгыз партиянын бийлигинин терс натыйжаларын жана анын идеологияга болгон монополиясын негизги адамдык мораль жактан гана сүрөттөй алган. Ошентсе да, Советтик турмуштун терс жактарын сүрөттөөдө Айтматов өзүн өз коллегаларынан Орто Азия миф жана фольклорун ийгиликтүү жана жаңычыл пайдаланышы менен айырмаланды. Атуулдарынын көпчүлүгү чет жерге чыгууга үмүттөнө албаган жана бийликтегилер Совет мамлекетинин тышындагы жашоо туралуу информацияны коопсуздануу менен контролдоп турган өлкөдө Айтматовдун эмгектери күнүмдүк маанилүү маселелерге көңүл бурдуруу менен бирге экзотикага болгон чаңкоону канааттандырып турду.

Айтматовдун жолун жолдогондор болгону менен (өзгөчө орус тилдүү эмес республикаларда), жана 1970-жылдардын акырында Совет сынчылары анын жана анын жолдоочуларынын эмгектерин Габриэль Гарсиа Маркестин прозасына окшоштугун белгилеп “мифологиялык проза” деп атай баштаганы менен, эч кандай белгилүү бир адабий мектеп жаралган жок. Социалисттик идеяларга берилгендиги үчүн Совет маданий чөйрөдө жакшы кабыл алынышынан авторитет болгон Гарсиа Маркес менен Айтматовду окшоштуруу менен сынчылар анын эмгектерин социалисттик реализм үчүн пайдаланууга аракет кылышкан.

Оттепелден кийинки Совет адабий сахнасында башка да негизги оюнчулар (жазуучулар) жана ошону менен бирге эле маанилүү эмгектерди *самиздат* (жашыруун жайылтылган, “өзү басылган” адабият) жана *тамиздатта* (Советтер Союзунда жазылган, бирок Батышта басылып чыккан адабият) басып чыгарган бир канча жазуучулар болсо да, Айтматов Советтер Союзунда басылып чыгууга жазган авторлордун ичинен эң белгилүүсү бойдон калганында шек жок. Анын 1970-80-жылдардагы эмгеги башка официалдуу адабияттагы уруксат берилген нерселердин чегин башка Совет жазуучусунун эмгегинен да мыкты көрсөтөт. Андан тышкары Айтматовдун көптөгөн эмгектеринин чыгышы менен козголгон Совет басма сөзүндөгү катуу талкуу анын эмгектерине келе жаткан оттепелден кийинки Совет адабиятындагы пайдалуу көзөмөлдөө чекити (контрольная точка) болууга мүмкүнчүлүк берет. Акыры, композициясы, каармандары жана Орто Азия атмосферасы жана анын Совет окурмандарынын арасындагы чексиз популярдуулугу Айтматовдун прозасын Совет адабиятында уникалдуу жана ошону менен бирге илимий көңүлгө татыктуу кылат.

Өздөрүн оттепелден кийинки Совет адабиятын анализдөөдө Батыш илимпоздору (бир канча өзгөчөлүктөр менен) орус Совет жазуучуларына көңүл буруп келишти. Бул китеп белгилүү орус эмес Совет жазуучусунун эмгегин толук түрдө изилдөөгө болгон аракет. Бул талкууда анын чыгармаларынын Совет адабий журналдарындагы сын макалаларда такыр көңүл бурулбай келген Айтматовдун прозасынын кыргыздык улуулугуна атайын басым жасалат.

“*Өткөндөн уламыштар*” англис тилдүү окурмандарын Орто Азиялык Совет жазуучусунун эмгектери менен алгачкы ирет тааныштырат жана башка азыркы Совет прозасы тууралуу жакынкы арада чыккан эки китепти толуктайт. Алар: Жози Волфтон Трифонов тууралуу “*Ойлоп чыгарылган чындык: Совет чындыгы жана адабий фантазия*” аттуу монографиясы жана Кэтлин Пэртинин “*Орус айыл прозасы: нур чачкан өткөн*” болуп саналат.

Кириш сөз

“Адабияттын миссиясы адамдын рухий дүйнөсүнүн, рухий изденүүсүнүн негизин чагылдыруу болуп эсептелет,” – деп Чыңгыз Айтматов Брежнев режиминин маданий катаал жылдарында бир Батыш журналистине берген интервьюсунда айткан эле¹⁰⁴. Брежнев жана анын жактоочуларынын Совет маданиятынын жана коомунун бардык тараптарын коммунисттик партиянын кызыкчылыгына багындыруу аракеттери тарыхчылар кийин “дымыгуу” атаган доордун пайда болушуна алып келди. Адабияттын миссиясы тууралуу суроого жооп бериш үчүн, Совет жазуучусунан социализмди куруу жөнүндө жазуу же жалпы эл массасына үлгү боло тургандай оң каармандарды жаратуу күтүлдү.

Айтматовдун жөнөкөй, түз жана саясаттан алыс көз карашы Батыш басма сөзүндө жарык көргөнү бекеринен болгон жок. Ошентсе да, автордун сөзүн 70-жылдардан берки чыгармаларын коштоп келген чыгармачыл принцип катары карасак болот. Ошол жылдары Айтматов адабият адамзаттын алдында турган түбөлүк проблемалар, Совет коому жана жаңы Совет адамы жаралардан мурун кылымдар бою жашап келген маселелер менен алек болуусу керек экендигин айткан. Айкындуулуктун келиши менен автор “адамдын рухий изденүүсү” концепциясын жайылтууну уланткан, ошону менен бирге адамзатка жалпы тиешелүү “түбөлүк байлыктардын” бар экендигин¹⁰⁵ жана азыркы учурдун адамы тарабынан сакталышы жана өрчүтүлүшү керек болгон “divinely inspired” жалпы рухий фундаменттин болушун кабыл алуусу тууралуу сөз козгогон¹⁰⁶.

Азыркы күндү өткөн муундардын тарбиясынын призмасы аркылуу караган мындай чыгармачыл позиция албетте социалисттик реализмдин талаптарынан алыс турат, анткени адабий чыгармалардагы партиялуулук жана идеялуулук Совет идеологдору тарабынан ондогон жылдар бою

¹⁰⁴ Чыңгыз Айтматов. Норман Шнейдман менен болгон интервью, 1-апрель 1976, *Орус адабиятынын үчилтиги* 16 (1979): 268.

¹⁰⁵ Чыңгыз Айтматов. Верю в человека. *Правда*. 14-февраль 1987, 3, 6. Макалада Айтматов Совет турмушун көп убакыттан бери мүнөздөгөн моралдуулуктун “примитивдүү саясатталышын” катуу сынга алат.

¹⁰⁶ Чыңгыз Айтматов, автор менен болгон интервью, Стетсон университети, 9-апрель 1991.

адабиятты комунисттик партиянын күнүмдүк тапшырмаларын ишке ашырууда колдонулган. Айтматовдун негизги эмгектери “Түлсары”, “Ак кеме”, “Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт”, “Кылым карытар бир күн” жана “Кыямат” Совет адабиятын дал ушундай идеологиялык кишендерден бошотууда негизги роль ойногон¹⁰⁷.

Чынында эле, анын чыгармаларындагы негизги темалар – революциядан мурунку байлыктарды жана революция учурундагы моралдык релятивизмди салыштыруу, деспотизмге каршы күрөш, чөйрөнү жана улуттук маданиятты бийликтегилердин одоно мамилесинен сактоо – партиянын кыйрашын жана Совет мамлекетинин терс жактарын ачып көрсөтөт. Айтматовдун шаар жана элет прозасында чагылдырылган мындай темаларга монополиясы жок болгону менен ал бул темаларды ошол кезде Советтер Союзунда басылып жүргөн өзүнүн замандаштарынан да курч бере алды¹⁰⁸. Айтматовдун чыгармаларында ошол темалардын берилиши ачык апокалипсистик (трагедиялуу, чечкиндүү) маанайга толгон жана ага Валентин Распутиндин “Кош бол, Матера!” жана “Өрт” чыгармалары тең келиши мүмкүн.

Совет мамлекети Совет чыгармаларындагы курч социалдык сынды өзгөртүүгө, жокко чыгарууга аракеттенсе да, Айтматов коомдун ооруларына көңүл бурууга чакыра берди. Бирок ал эч качан реформаны көздөгөн жазуучулар менен диссиденттердин арасын бөлүп турган сызыкты аттаган жок. Мындай этияттык жана ошол учурдагы системанын ичинде иштөөгө болгон каалоосу анын 1970-80-жылдары СССРдагы негизги маданий фигура болуп калуусуна алып келди. Бирок Айтматов толугу менен “партиянын кулу”¹⁰⁹ болуп калуу коркунучун түшүнүп билген жана жалпысынан алганда

¹⁰⁷ Игорь Дедков Айтматовду Совет коомунда “жаңыча ойлонууга” негиз даярдагандыгы үчүн жооптуу болгон учурдагы Совет жазуучулардын тизмесине кошот. Кара: Игорь Дедков. Литература и новое мышление. *Коммунист* 12 (август 1987): 65.

¹⁰⁸ Бул темалар Василь Быкау, Юрий Трифонов, Валентин Распутин, Борис Можаев, Ион Дритсе, Фазиль Искандер, Нодар Думбадзе ж.б. замандаштардын эмгектериндекөзгө урунуп турчу.

¹⁰⁹ Айтматовдун жазуучулар жана саясий ишмерлердин ортосундагы байланыш тууралуу тегерек столдо өткөн дискуссиясындагы алгачкы ой-пикирин кара. Дискуссияга катышкандар:

чыгармачыл жана идеологиялык көз карандысыздыгын сактап калууда ийгиликке жетишкен. Ал көпчүлүк тарабынан ичтен эволюциялык өзгөрүүлөрдү издеген туруктуу либерал катары каралган. Башкалар Айтматовду Совет адабиятындагы чыдамкайлыктын жалган импрессиясын жана өлкөнүн улуттук республикаларга карата маданий саясатындагы ийгилигин жаратууга режим тарабынан оңой пайдаланылган орус эмес жазуучу катары караган.

Мындай карама-каршылык 90-жылдарга чейин уланып келет жана ал жеке эле Айтматовго тиешелүү болгон эмес. 1970-80-жылдары көптөгөн Совет жазуучулары өлкөдөн чыгып кетүүгө мажбурланган кезде же *самиздат* жана *тамиздат* үчүн жазган учурда, Советтер Союзунда басылган бир канча таланттуу эмгектер чыныгы адабияттан кем каралды. Жаш орус постмдренисттер 60-жылдардагы Совет жазуучуларынын аракеттерин сынга алып, алардын идеализмин жана баскынчы режимдин өзгөрүшүнө ишеничтерин шылдыңдай башташкан¹¹⁰. Ошентсе да Чыңгыз Айтматовдун “Ак кемеси” жана “Кылым карытар бир күнү”, Василь Быковдун “Өлгөндөр оору сезбейти”, Распутиндин “Кош бол Матера” жана Юрий Трифоновдун “Дом на набережной” өздөрү жазылып жаткан учурдагы цензурага карабастан, Совет окурмандарын өздөрү жашаган коомду, анын сырдуулугу, түгөнбөс шектүүлүгү, кайрымдуулуктун жоктугу, жана өздөрү үчүн ойлонгондорду күнөөлөөгө даяр тургандыгын сын көз менен кароого чакырышкан. Акырында ошондой адабий чыгармалар Горбачев жылдарынын социалдык жана саясий өзгөрүүлөрүнүн катализатору болуп калган¹¹¹.

Быков, Распутин жана Трифоновго караганда Айтматов Советтик маданий чөйрөдө кээ бир жазуучуларда көрө албастык жана каршылык

Криста Волф, Кензабуро Ок, Даниил Гранин, Лев Аннинский, Георгий Гачев, Владимир Маканин ж.б. Кара: Художник и власть. *Иностранная литература* 5 (Май 1990): 177-201.

¹¹⁰ Василий Аксеновдун 1990-жылдардын постмодернисттерин катуу сынга алганын жана 1960-жылдардын муундарын коргоосун кара [“Семиздин” дистрофиясы жана арыктын “*баши аламандыгы*”. *Дүйнө адабияты бүгүнкү күндө* 67 (Кыш 1993): 18-23] анын кыжырына тийген өзгөчө нерсе – *шестидесятниктин* “романтикалуу бышкырып ыйлаган картаң макоо комсомолдун” стереотиби.

¹¹¹ Татьяна Иванова мындай сөздөрдү камырды ачытыш үчүн гана колдонулган “ачыткы” катары карап, нан бышканда гана “бышырган адамдан башка бири да эстебейт,” - дейт Татьяна Иванова (“Игра закончена”. *Книжное обозрение*, 31-август 1990, 4.

туудурган өзгөчө артыкчылыктарды пайдаланды. Ондогон жылдар бою, 60-жылдардан баштап Айтматов көптөгөн редакцияларда иштеди. Анын ичинде “Новый мир” жана “Литературная газета” да бар. Анын кызматынын туруктуулугу 1967-жылдан 1990-жылга чейин “Новый мирдин” редакциясында бир канча редакциялык төңкөрүштөрдү башынан өткөрүп, узак мөөнөт иштешинен байкалат. Өзүнүн чыгармалары үчүн Айтматов 1963-жылы Ленин сыйлыгы менен жана 1966, 1983-жылдары СССРдин эки Мамлекеттик сыйлыгы менен сыйланган.

Ошентсе да, бардык официалдык ардактарга карабастан, Айтматов өзүнүн Совет адабиятындагы артыкчылыктан статусун учурдагы саясий жана социалдык түзүлүштү суракка алууга тынымсыз пайдаланды. 1970-80-жылдарда анын чыгармалары Совет атуулдарынын жана бийликтегилердин нео-сталинисттик жүрүш-турушун жана тоталитардык ой-жүгүртүүсүн сынга алды, дин жана анын ишенүүчүлөрүнө карата чыдамкайлуулукка чакырды. Ал аракеттер 1986-жылы “Кыяматтын” чыгышы менен кульминацияга жетти. Роман христиан каармандын совет жаштарын нашаа көз карандылыгынан сактап калуу үчүн күрөшү тууралуу. Эң негизгиси, Айтматов нашаага көз карандылыкты Марксизм, Ленинизмдин идеологиялык туңгуюгу менен байланыштырат.

Конституцияда коммунисттик партиянын Совет коомунда алдынкы ролун камсыз кылган алтынчы статьянын ишке жараксыз болуп каларынан көп убакыт мурун, Айтматовдун чыгармалары партиянын идеологиялык монополияга укуктуулугун суракка алган. Советтик улуттук саясатта кандайдыр бир реформанын болушун элестетүү кыйын болуп турганда жана бул маселени ачык түрдө талкуулоо мүмкүн эмес кезде, Айтматовдун чыгармалары орус тилдүү эмес өлкөлөрдөгү Москванын тил жана маданий саясаты болгон аяр теманы акырындап ачыка чыгара баштады. Айтматов Батыш өлкөлөрүнө Совет лингвистикасы жана маданий саясатындагы “интернационалдуулуктун” ийгиликтүү үлгүсү катары көрсөтүлсө да, өзү ар дайым теория менен практиканын дал келишпестигин туюп, өлкөнүн улуттук азчылыгынын тил жана маданиятынын укугун коргоо керектигин ар дайым

белгилеген. Чындыгында эле, Айтматов дүйнөдөгү “кичирээк” тилдерди жоготуу коркунучун “адам рухунун глобалдык деградациясынын” бир формасы катарында аныктама берген¹¹².

Айтматовдун дал ошол кыргыз тилин бекемдөөгө курч позициясы жана өзүнүн чыгармаларында түрк улуттук мурастарга басым жасоосу көп жылдар жылдар бою анын чыгармаларынын Москвага караганда өз өлкөсүндө басылып чыгылышына кыйынчылык туудурушу ирониялуу. Түрк улуттук мурасынын адабиятта чагылдырылышынын эң кончервативдүү оппоненттери Фрунзеде болчу (азыркы Бишкек). Ал жерде бийликтегилер Москваны ыраазы кылуу ааркетин көздөп, улуттук-буржуазиялык деп интерпретациялана турган нерселердин бардыгына тыюу салууга умтулушкан. 1984-жылы бир орусташкан замандаш Теңдик Аскарлов, ошол учурда Кыргыз жазуучулар союзунун төрагасы, азыркы кыргыз адабиятынын өнүгүшү тууралуу негизги бир макаласында Айтматовдун чыгармалары тууралуу сөз кылбастан аны атайылап унуткарып кеткен¹¹³. 1966-жылы кыргыз тилинде эмес орус тилинде жазып калууга келген чечиминин негизги себептеринин бири – анын карама-каршылыктуу эмгектеринин Кыргызстанда эч жарык көрүшү мүмкүн эместиги тууралуу коркунуч болгондугун Айтматов бүгүн моюнуна алат¹¹⁴.

Михаил Горбачевдун кайра куруу жылдарында Айтматовдун статусу союздук деңгээлдеги коомдук ишмер катары жогорулады. 1989-жылы Горбачев Айтматовду Маданият тилдин өнүгүшүн камтыган маселелер боюнча Жогорку Кеңештин комитетине төрага кылып дайындайт. Комитет Советтер Союзундагы лингвисттик жана маданий саясатка өзгөртүүлөр киргизүү бийлигине ээ эле. Айтматовдун комитети Советтер Союзунун

¹¹² Айтматов Ч. Живи сам и дай жить другим. По поводу проекта закона о языках народов СССР. *Литературная газета*, 22-ноябрь 1983, 3.

¹¹³ Кара: Асаналиев К. Инфантильные критерии. *Литературная газета*. 4-июнь 1986, 6.

¹¹⁴ Айтматов Ч. Почва и судьба: о языке национальных литератур. *Литературная газета*, 8-ноябрь 1989, 3. Ошондой эле ыкма, б.а. орус тилинде борбордук журналдарда басып чыгаруу, Кишеневдогу адабий чөйрөнүн күчтүү маданий кончерватизми үчүн кош тилдүү Молдован жазуучусу Ион Друтсе тарабынан да колдонулган. Кара: [Жозеф П. Мозур. Ион Друтсе: Бессарабия тарыхынын учурдагы летописчиси. *Дүйнө адабияты бүгүнкү күндө* 60 (Кыш 1987): 13-18]

улуттук азчылыгынын тилдеринин мыйзамдуулугун тааныган жана алардын келечекте өнүгүүсүнө укуктук негиз түзгөн. Ошол эле жылы ал 1939-жылкы Молотов-Риббентроп пактындагы жашыруун токтомдордун анык экендигин тааныган Яковлев комитетинде кызмат өтөйт. 1990-жылы өзүнүн реформа аракеттеринде интеллигенциянын ролун баса белгилөө үчүн Горбачев Айтматовду Валентин Распутин менен кошо президенттик кеңешке дайындайт.

1988-жылдын октябрь айынан 1990-жылдын октябрь айына чейин Айтматов “Иностранная литература” аттуу престиждүү журналдын редакторунун кызматын аткарат жана Совет окурмандарына Жеймс Жойс, Артур Миллер, Владимир Набоков, Исаак Зингер, Жан-Поль Сартр, Генри Миллер, Салман Рушди ж.б. сыяктуу маанилүү авторлордун кайтып келишинде же аларды таанытууда чоң роль ойнойт. Советтик цензура жана социалисттик реализмдин түтүн менен капталган экраны, Батыш сынчысы белгилегендей, “Совет адабиятын Батыш менен байлап турган ичке жипти”¹¹⁵ үзүү максатын көздөгөн. Өзүнүн “Иностранная литературадагы” кыска мөөнөтүнүн ичинде Айтматов ошол байланыштардын күч алышына кам көргөн.

Совет коомун трансформациялоо саясий процессине төрт жыл активдүү катышкан соң, Айтматов Горбачевдон Люксембургдагы Совет элчисинин ордун сурайт жана 1990-жылдын ноябрь айында элчи болуп дайындалат. Бул китеп жазылып жаткан учурда (1993-жыл), Советтер Союзунун кулашы менен Айтматов дагы эле Люксембургда Россиянын элчиси катары иштеп турат. Дипломатиялык иштерден тышкары ал энтузиаст окурмандарга өз чыгармаларынан үзүндүлөр окуу үчүн жана өзүнүн эл аралык байланыштарын жакшыртуу максатында Европага тез каттап, азыркыга чейин активдүү жазуучу бойдон кала берет. Анын эң акыркы эмгеги: япон буддист жетекчиси Дайсаку Икеда менен болгон философиялык

¹¹⁵ Комментарий Денис Митскевич тарабынан Совет цензурасы тууралуу конференциянын тегерек стол дискуссиясында айтылган. Кара: [Кызыл калем: СССРдеги искусство адамдары, окумуштуулар жана цензорлор. Ред. Марианна Такс Шолдин жана Морис Фридберг (Бостон: Анвин Химен, 1989), 106]

диалогу жана адабий дискуссиялары алгач ирет немец тилинде басылып чыкты.

Айтматовдун чыгармалары анын Орто Азия мурасынын орус жана Европа адабий традициясы менен болгон уникалдуу синтезин көрсөтөт. Кылымдар бою топтлгон маданий тажрыйбага Совет коому тез аркасын салгандыгына анын ишеними, ошондой эле анын Совет коомунун гумандуулукту жокко чыгарган утилитаризмин четке кагуусу тарбия сабактары үчүн автордун автордун мифологиялык өткөнгө көктүк менен кайрылуусунан байкалат. Кыргыз маданий мурасынан табигый түрдө агып чыккан мындай өткөнгө карата ориентация Айтматов өз чыгармаларында *көп лландуулук* деп атаган нерсе үчүн жооптуу. Дымыгуу жылдарында Совет чындыгына болгон мындай мамиле “көктүк менен көптөн бери жашап келген бир жактуулуктан адабиятты сууруп чыгууда” күчтүү курал болоруна ал ишенген¹¹⁶. Анын эң мыкты чыгармалары баяндоодо көптөгөн адабий жана пара-адабий жанрларды өзүнө бириктирет. Айтматов миф, легенда жана фольклордук материалдарды адабия жардамчы сюжеттик линияларга айландырат. Алар негизги сюжеттик линияга киргизилгенде башкы реалисттик сюжетте чагылдырылган окуяларды сүрөттөөдө лирикалык жана моралдык комментарийлерди камсыз кылган притчанын функциясын аткарып калат.

Айтматовдун прозасындагы параболалуулуктун маанисине ашыра басым жасабоого мүмкүн эмес¹¹⁷. Айтматов өзүнүн баяндоосунун негизги сюжеттик линияларына интермеццо (көз карандысыз, кыска музыкалык композиция – А.Д.) катары киргизген көптөгөн фольклордук элементтер менен бирге параболалуулук анын чыгармаларына мүнөздүү дүйнөлүк маанилүүлүктү жана чакырыкты, алардын окуя өтүп жаткан мезгилдин жана мейкиндиктин чегинен чыгуу мүмкүнчүлүгүн түшүндүрөт. Этимологиялык жактан “притча” сөзүнүн эки тамыры бар: *para* (“жанында, алыс эмес жерде”)

¹¹⁶ Айтматов Ч. Духовная опора. Кара: Айтматов Ч. В соавторстве с землей и водою...Очерки, статьи, беседы, интервью. Ред. Залутский (Фрунзе; Кыргызстан, 1978), 344.

¹¹⁷ Айтматовдун повесттеринин параболалуу табияты биринчи жолу Степан Ильев тарабынан “Гүлсары” жана “Ак кемеге” карата талкууланган. Кара: Ильев Степан. Параболические повести Чингиза Айтматова.

жана *ballein* (“ыргытуу, жайгаштыруу”). Бул бир нерсе экинчи нерсе менен каршы коюлганда же салыштырылганда гана терең мааниси берилет же бааланат дегенди билдирет¹¹⁸. Айтматовдун фольклордук притчалары автордун негизги баяндоосундагы окуялардын сүрөттөлүшүн жалаң гана интерпретациялабастан, анын маанисин күчөтөт. Көпчүлүк учурда кандайдыр бир каармандын эсиндеги кыска эпизоддор катары берилген параболалуу жардамчы сюжеттик линиялар жөн гана кошумча информация берип каармандардын образын тереңдетүү менен чектелбестен, сюжеттик кырдаалдарды структуралык жактан жаратат. Ошентип, алар чыгармадагы чоңураак жана татаалыраак маселелерди курчураак формада чагылдырат жана аны көңүлдүн борборуна алат.

Библиянын притчалары сыяктуу, фольклордук кошумча сюжеттик линиялар да көп валенттүү жана бир канча интерпретацияга ээ. Мындай көп валенттүүлүк окурманда эркин чыгармачыл реакциянын пайда болушуна мүмкүнчүлүк берет: “Притча - бул адамдык фантазиянын метафора менен гана таңданууга, же сюрприз же парадокстун шаңдуу кабыл алынуусуна гана эмес, эң башкы адамдык сапат – эркиндикке чакырган баяндаманын бир формасы”¹¹⁹. Айтматовдун прозасында окурман притча менен негизги сюжеттин өз ара байланышын түшүнүүгө ачкыч издейт, жооп табууга аракетке чакырат. Автордун заманбап каармандары притчанын максаттарын (берейин деген оюн) түшүнүп, түшүнбөгөнү менен, чыгарманы толугу менен баалай билиш үчүн окурман жалпы контексти түшүнүүсү зарыл. Дал ушул сапат Айтматовдун чыгармаларына жогорку деңгээлдеги кош маанилүүлүктү берет. Бул өз учурунда анын чыгармаларынын Совет цензурасы аркылуу өтүп кетишине жеңилдик болгон. Көп учурда анын фольклордук притчалары автордун Совет жашоосунун феноменине карата болгон сын мамилесин жашыруу үчүн экран катары кызмат кылган.

Фольклордук интермеццолор Айтматовдун чыгармаларында баяндоо маанайын жаратуу үчүн бирдей эле негизги ролду ойнойт. Автордун

¹¹⁸ Джон П. Донахью. Притчалардагы ишенимдер (Филадельфия; Фортресс, 1988), 5.

¹¹⁹ Джон П. Донахью. Притчалардагы ишенимдер (Филадельфия; Фортресс, 1988), 19.

көпчүлүк чыгармалары трагедиялуу аяктайт. Кошумча сюжеттик линиялардын лирикалык стили жана алардын трагедиялуу жыйынтыгы окурманда жоготуу сезимин көтөрүү үчүн кызмат кылат. Искусство чыгармасы өзүндө позитивдүү ориентация камтуусу керек деген социалисттик реализмдин талабын жеңип, Айтматов катарсыз күчтүү сезиминде кульминацияланган трагедиялуу окуялардын сериясы аркылуу өз окурмандарын алып өтөт. Анын үмүтү ачык дидактикалуу: окурмандар коом жана өздөрү үчүн өздөрү чечим чыгарышат. Мына ушундай манерада Совет адабияты Совет атуулдарына өздөрүнүн чыныгы гумандуулугун жана ондогон жылдар бою сүрүп келген тоталитаризмдин моралдык деградациясынан өз жолдорун таап кетүүгө жардам берет деп ишенет жазуучу.

Бул китепте мен Айтматовдун адабий карьерасын, б.а. бир сынчы 1980-жылдардагы Совет жазуучулары тарабынан колго алынган негизги өзгөрүү катары караган жазуучунун персоналдык “Горькийден Достоевскийге чейинки өткөөл мезгилин” изилдейм¹²⁰. Айтматовдун адабий эволюциясы чындап эле таң каларлык. Ал өзүнүн карьерасын Сталиндик доордун акыркы жылдарынын адабий моделдеринин туткуну катары баштап, оттепель жылдарында Совет чындыгын бир тараптуу сүрөттөдөн өзүн бошоткон жана Брежневдин дымыгуу учурунда өзүнүн уникалдуу притча жанрын өнүктүрүш үчүн өз элинин оозеки традициясына кайрылган. Айтматовдун чыгармаларын изилдөөдө мен анын притчаларынын фольклордук башаттарына көңүл бурам жана окурмандын аларды билүүсү анын текстти баалоосун кеңейтерин демонстрациялайм. Айтматовдун негизги эмгектери чыккан адабий жана саясий контекст жазуучунун ар бир негизги эмгеги жарыялангандан кийин Совет окурмандарынын пикирин түшүндүрүүгө байланыштуу кандайдыр бир деңгээлде талкууга алынат. “Ак кеме”, “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат” жарыяланган учур өзүнчө бир адабий окуяга айланды. Кээ бир Совет окурмандары Айтматовдун

¹²⁰ Кара: [Гершкович А. 1980-жылдардын ортосундагы Совет маданияты: жаңы оттепель? *Кызыл калем*, ред. Шодлин жана Фридберг, 8]

чыгармаларын энтузиазм менен тосуп алышса, кээ бирлери анын чыгармаларынан сындоо үчүн көп нерселер табышты. Ошентсе да, аларды ар бир адам окуду.

Айтматовдун чыгармаларын талкуулоодо мен өзүмдү анын притча жанрын эң мыкты чагылдырган эмгектерин анализдөө менен чектелем. Алар: “Гүлсары”, “Эрте жазда турналар”, “Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт”, “Кылым карытар бир күн” жана “Кыямат”. Бул 4 повесть жана 2 роман Айтматовдун эң популярдуу чыгармалары жана алар анын дүйнөгө болгон көз карашын түшүнүүгө эң жакшы жардам берет.

Айкындуулуктун келиши Советтер Союзундагы адабий процесстин структурасына жана калыптанып калган ыргагына радикалдуу өзгөрүүлөрдү алып келди¹²¹. Совет адабиятын чектеген жана артка тарткан көптөгөн тоскоолдуктар менен көптөн берки күрөшүнөн кийин Айтматов өзүнүн жаңы адабий чөйрөдөгү сезимин “чеги жок талаанын астында адашып, эмне кыларын билбей туруп калган” адамдын сезимине салыштырат. “Жаңы эркиндик, - дейт ал, - чеги жок көрүнөт жана биз ошол эркиндикке татыктуу болуш үчүн бардык күчүбүздү жумшашыбыз керек”¹²². Мындай эркиндик жазуучуну өзүнүн өлкөсүндөгү адабияттын ролун жана 1970-80-жылдарда Советтер Союзунда басылып чыккан эң популярдуу жазуучу кылган жанрды кайрадан карап чыгууга мажбур кылышы мүмкүн. Совет тоталитаризминин эрасы жана социалдык дымыгуу акырына чыкты, ал эми ошол учурдун маданиятын жакындан изилдөө жаңы эле башталууда.

¹²¹ Көпчүлүк учурда мурун басынтылып келген Совет авторлорунун маанилүү эмгектери Совет мамлекетинин акыркы жылдары жарыкка чыгып калган. Ошол учурда канчалык таланттуу “жаңы” эмгектер басылганына карабастан, мисалы: Владимир Маканиндин “Утрата”, Сергей Калединдин “Смирненное кладбище”, Михаил Кураевдин “Капитан Дикштейн” жана Татьяна Толстаянын аңгемелери, алар “кайрадан ачылган” Пастернак, Платонов, Гроссман, Набоков жана башкалардын эмгектеринин көлөкөсүндө калган. 1980-жылдардын ортосундагы Совет адабиятынын обзору үчүн кара: Александр Панков, “Если говорить об идеях: Заметки о новой прозе середины 80-х”, *Сибирские огни* 11 (ноябрь 1989): 120-29. 1990 жылдардын башында көптөгөн маанилүү “калың” адабий журналдар катуу финансылык оорчулуктарга жана чыкпай калуу коркунучуна дуушар болуп, дүйнөдөгү уникалдуу маданий традициянын аягына алып келишти. Бул окуя Василий Аксеновдун ою боюнча, азыркы орус адабиятын баналдуулукка жана *чернухага* (караңгылыкты жана жек көрүүнү туудурган адабият) алып келүү коркунучу бар. Кара: Аксенов, “Семиздин” дистрофиясы жана “арыктын” баш аламандуулугу,” 21-23.

¹²² Айтматов Ч. Коомдук лекция, Стетсон университети, 10-апрель 1991.

Энтони Олкотт “Бүгүнкү күндүн Кудайынын дини кайсы?”

Чыңгыз Айтматовдун “Кыяматы”¹²³

Чыңгыз Айтматов көп убакыттан бери Совет адабиятында таасирдүү фигура болуп келген. Бирок Батыштагы жана Советтер Союзундагы сынчылардын аз саны гана ага маанилүү жазуучу катары кабыл алышкан. Айтматовдун репутациясы менен анын жетишкендиктеринин пропорционалдуу эместигинин көптөгөн себептери айдан ачык: Айтматовду изилдеген Батыштык окумуштуулардын айрымдары ал “Совет адабиятынын эски үлгүлөрү менен Борбор Азиялык уламыштардын аралашмасынан келип чыккан жаңы нерсе жараткан, бирок анын ойноп жаткан оюну социалисттик реализмдин өзүнүн сыңары эски”¹²⁴ деген пикирге кошулушат. Советтер Союзунун сынчылары аны канчалык мактабасын, дале болсо Айтматовду улуттук жазуучулардын катарына коюп, орус адабиятынын алкагынан сырткары карашат. Албетте, Айтматов кыргыз жазуучусу катары жазып баштаган жана анын эмгектери стандарттуу болгон. Расул Гамзатовдун сөзү менен айтканда, “канжар жана билерик адабияты” же жергиликтүү өңүттөгү экзотика болгон¹²⁵. Бери эле болгондо эки декада бою Айтматов орус тилинде жазган, толугу менен Советтер Союзунун орчундуу проблемаларына кайрылган жана бара-бара улуу романисттин ролуна талапкер болууга жетишкен. Россияда романист болуу, албетте, Айтматовдун чыгармачыл инсан болгон сыңары эле моралист, философ жана саясатчы болуусу керек дегенди билдирет. “Кыямат” – Совет илдетинин себебин жана дабасын сүрөттөөгө болгон эң амбициялуу аракет. Бирок китепке болгон түшүнбөстүк жана кас мамиле Айтматовду окурмандын басымдуу көпчүлүгүнөн – орустардан бөлүп турган түп тамырынан бери башкача маданий кабылдоодон келип чыккандыгы айкын.

¹²³ OLCOTT, Anthony (1984). *What Faith The God-Contemporary? Chingiz Aitmatov`s Plakha*, **Slavic Review**, 213-226.

¹²⁴ CLARK, Katerina. (1984). The Mutability of the Canon: Socialist Realizm and Chingiz Aitmatov`s I dol`she veka dlitsia den`. **Slavic Review**, 4, -587.

¹²⁵ Пленнум СП СССР, Литературная газета, 2-июль 1986, 6.

Советтик сынчылар «Кыяматты» «ачык айтуу» эрасы үчүн да кадыресе болбогон пикирлердин ар түрдүүлүгү менен тосуп алды. Роман «Новый мир» журналында алгач жарыялангандан кийин Айтматов тандап алган темасына компетентсиз жана «Кудай менен ойноп жатат»¹²⁶ деп айыпталды. Анын аркасынан жарык көргөн романдын 2 үзүндүсүн айрым сынчылар макташты: бири «Биз экинчи миң жылдыктын акырына келип калдык. Айтматовдун китеби экинчи миң жылдыктын биринчи миң жылдыкка берген отчету, толугу менен биздин доор үчүн отчет»¹²⁷ деп толкундаса, экинчиси романды «татаал ийгилик»¹²⁸ деп акыйкатка жакыныраак баалаган. Ошондой болсо да, романдын айрым бөлүктөрүнүн күчтүү чыккандыгына карабай, китеп так структурасыз аралашма болуп калган деген пикир басымдуулук кылган.

Албетте, романды кайрадан айтып берүүнүн өзү кыйын. «Кыямат» бири-бири менен кесилишпеген эки башка сюжеттен турат. Ал сюжеттердеги чөйрө, образдар бири-бирине окшошпойт. Ал түгүл эки сюжеттеги баяндоо стилдери да айырмаланып турат. Романдын башка бөлүмдөрүнө салыштырмалуу кыскараак болгон эчүнчү бөлүмдө Бостон Үркүнчиев тууралуу баяндалат. Ал – кыргыз совхозунун алдыңкы чабаны жана Айтматовдун башка каармандары сыяктуу, айтылып жүргөндөй, табият эс алган чыныгы жумушчулардын бири. Авдий Калистратовдун окуясы баяндалган сюжет көлөмү боюнча чоңураак жана эмоционалдуураак. Ал – орус болгондугу үчүн Айтматовдук уникалдуу каарман жана, албетте, христиан болгондугу үчүн Советтик уникалдуу каарман. Ересь үчүн семинариядан чыгарылган Авдий эркин журналист болуп, Орто Азиялык жапайы апиийимдин бир түрү болгон анашанын мыйзамсыз сатылуу жолдорун изилдейт. Чыгармада Бостон жана Авдий эч качан көрүшпөгөндүктөн, ал түгүл бир республикада жашабагандыктан, китептеги окуяларды бир гана элемент байланыштырып турат деп айтсак болот. Ал – эки бөрүнүн – Акбара жана Ташчайнардын окуясы.

¹²⁶ Кривелев И. Кокетничая с Боженкой. Комсомольская правда, 30-июль 1986.

¹²⁷ Гачев Г. Парадоксы романа. Литературная газета, 15-октябрь 1986, 4.

¹²⁸ Мкртчян И. Круглый стол, Вопросы литературы №3 (1987), 82.

Роман Авдий эркисиз түрдө жапайы сайгактардын массалык түрдө атып жок кылынуусуна катышкан Моюн-Кум чөлүндөгү карышкырлардын биринчи тукумунун жок кылынуусу менен башталат. Роман үчүнчү жолу бөлтүрүктөрү кырылган жана жубу Бостондун колунда өлгөн Акбаранын Бостондун жалгыз уулун урдап бараткан жеринен кульминациясына жетет. Эч арга калбагандыктан Бостон бөрүнү атып жарадар кылат, бирок өзүнүн баласын өлтүрүп алат. «Эгер автордо (чыгарманын – А.Д.) бөлүктөрүн мыкты байланыштыра турган жана окурман түшүнө ала турган идеянын толук, ички органикалык уругу болбосо, анда ал роман жазбай эле окуялардын түрмөгүн жазса болмок»¹²⁹ деген пикирде акыйкаттык бар. Айтматов өзү да китептин абдан шашылыш түрдө жаралгандыгын, ачык айтпаса да, билет. «Новый мир» журналынын июнь, август жана сентябрдык сандарында, июлду калтырып, чыгарманы жарыялаган. Анткени, Айтматов түшүндүргөндөй, материал толугу менен али даяр боло элек болчу; андан сырткары романдын «Новый мирдеги» тексти «Советская Киргизияда» жарыяланган үзүндүлөрдөн кыйла айырмаланып турат.

Айтматов күтүлбөгөн «мүмкүнчүлүк терезесинен» «Кыяматты» өткөрүп алды. Кээ бир сынчылар романдагы көзгө дароо урунган баш аламандыкка карабай аны бүтүн катары карашкан. Ошол эле учурда алар Айтматовдун буга чейин жазган романдарында да бири-бири менен байланышпаган эки сюжеттен турарын жана «Кыяматта» айрым эпизоддордун байланышынын жетишсиздигин белгилеп, аны автордук позиция, автордук ой катары баалашат. Мындай божомолдоолор жаңы Совет адабиятында модага айланып калган. Бир сынчынын сөзү менен айтканда «Биздин эң популярдуу проза – «кантип?» (сапат, деңгээл же жетишкендик) деген суроого эмес, «эмне жөнүндө?» (тема, социалдык эрдик, курч комментарий) деген суроого жооп берчү проза». «Кыямат» Айтматовдун турмуштун азыркы желмогуздарын чоңураак желмогуз – динди унуткарган Советтер Союзунун симптомдору катары сүрөттөө аракети.

¹²⁹ Макаланы которууда биз оригиналдуу тексттин ксерокчүрмөсүн колдонгондуктан айрым учурларда шилтемедеги маалыматтар көрүнбөй калган. Ошондуктан биз бул пикирдин кимге таандык болуп качан жана кайсы басылмага жарыялангандыгына байланыштуу маалымат бере албай калдык. Мындан аркы бериле турган шилтемелерде да ушундай көрүнүш. – А.Д.

«Ак кеме» повестиндегидей эле (1970) Айтматов динди адамдын жашоосун бир нукка салган жана аны маани-маңыз менен толтурган күч катары сүрөттөп баштаган; анын «Кыяматтан» мурун жазылган романы «Кылым карытар бир күндүн» баш каарманынын жумушчу жана жаран катары күчүнүн салттык диний жөрөлгөлөрдү билүүсүндө жана урматтоосунда катылгандыгын ачык көрсөтөт. Кудум желмогуздардын диний жөрөлгөлөрдү этибарга албоо аркылуу күчтөнгөндөй сыяктуу.

Кандай болгон күндө да, китеп СССРдеги официалдуу атеизмге чакырык катары кабыл алынган. Айтматов сүрөттөгөн диндер – Ислам дини менен Исламга чейинки примитивдүү диндин аралашмасы – Советтик окурмандарынын көпчүлүгүн анча кызыктырган жок же аларга маани берилген жок. Бирок «Кыяматта» мындай болгон жок. Айтматов чыгарманын баш каарманы кылып православдуу орустун образын жөн гана жаратпастан, аны Иса пайгамбардын үлгүсүндө жараткан.

Каармандын (образынын – А.Д.) Советтик прозадагы жөнөкөй жаңычылдыгы Айтматовдун бул тандоосу менен эмнени айткысы келгендигине байланыштуу талкууларды көз жаздымда калтырган. СССРдин илдеттерине даба катары христиан динин сунуштаган «Кыямат» романын мактоого бир дагы советтик сынчы ачык айтуу шарттарында да дааган жок (ошондой болсо да, Евгений Евтушенко бул жаатта бир аз аракеттерди жасаган¹³⁰), бирок романды жектөөчүлөрдүн айрымдары Айтматовду христиан динин пропаганда кылгандыгы үчүн күнөөлөшкөн. Бир гана сынчы Айтматовдун орус православиесин этибарга албагандыгы үчүн ыза болду, ал эми башкалары романды анализдөөдө «Кудай – адамдын эң жогорку деңгээлдеги заты» (18) деген идеяга ыкташкан. Ошол эле учурда Айтматов Авдийдин Кудайга болгон көз карашы менен эски революциялык өзүнө өзү ишенгендикти көрсөткөн Адам-Кудай көз караштарын байланыштырууга болгон ар кыл аракеттерди четке кагат: ал «Кудай» түшүнүгүн романдын баштан аягына чейин алып өтөт; дубанын баалуулугун сүрөттөп берет, Айтматов Авдийдин адамдан да жакшы, улуу жана заманбап жашоонун

¹³⁰ Макаланы которууда биз оригиналдуу тексттин ксерокөчүрмөсүн колдонгондуктан айрым учурларда шилтемедеги маалыматтар көрүнбөй калган – А.Д.

маанисин арттыра алчудай күчтүү Кудайды издөө процессинде экендигине басым жасайт.

Айтматовдун романы советтик идеологдорго кызыктуу проблеманы ачып көрсөтөт. Бир четинен мүнөзү боюнча абдан коллективдүү болгон “Кыямат” идеологияга карата абдан ырайымсыз: Иса пайгамбар Пилатка айткандай, дүйнөдө болуп жаткан бардык жамандык “адам менен адамдын дал келишпестигинен, империалдык чектердин дал келишпестигинен, идеялардын дал келишпестигинен, намыс жана амбициялардын дал келишпестигинен, абсолюттук бийликти каалаган каардуу Цезарлардын дал келишпестигинен” (156) улам келип чыгат.

“Кыямат” окурмандарды өздөрүн адамды адамга кошкон түбөлүктүү, туруктуу баалуулуктарда бүгүнкү күндүн гана эмес, өткөн менен келечектин контекстинде тадууга чакырат. Айтматовдун пикиринде, куткарылуунун бир гана жолу – ар бир адамдын башка адамдар жана табият менен гармонияда болуусу. “Кыяматтын” ар бир каарманы издеген “Бүгүнкү күндүн Кудайынын” ушул багытта табылары айкын.

“Кыяматта” Чыңгыз Айтматов СССРдин илдеттерин диагностикалап, аларга өз көз карашында эң туура келе турган дабаны сунуштоо менен советтик романисттин милдетин аткарган.

Элет адамын алдын ала эскертүү, тарбиялоо жана шыктандыруу санаты менен бул жаатта улуу орус романисттеринин салтын жөн гана улантпастан, Совет жана орус маданияттарында тең терең тамыр жайган илдеттерге даба сунуштады. Советтик тарыхтан жапа чеккен жана ошол эле учурда артыкчылыктарынан пайдаланган Айтматов Советтер Союзунун продуктусу болгон жана “Кыяматты” өзүнө окшогон жарандарга арнаган¹³¹.

¹³¹ Айтматов. “Огонек” журналында (№28 (1987) 5) атасынын 1937-жылы репрессиялангандыгын айтат.

АДАБИЯТТАР:

АЙТМАТОВ Ч. В соавторстве с землей и водою... – Ф.: Кыргызстан. 1972. – С. 90.

АЙТМАТОВ Ч. О неизменном в меняющемся мире// Известия, 1986.

АЙТМАТОВ Ч. Цена – жизнь // Литературная газета, 13-август 1986.

АЙТМАТОВ Ч. Живи сам и дай жить другим. По поводу проекта закона о языках народов СССР// Литературная газета, 22-ноябрь 1983, 3.

АЙТМАТОВ Ч. Почва и судьба: о языке национальных литератур// Литературная газета, 8-ноябрь 1989, 3.

АСАНАЛИЕВ К. Чыңгыз Айтматов: Кечээ жана бүгүн.-Б.: 1995.

АСАНАЛИЕВ К. Инфантильные критерии //Литературная газета. 4-июнь 1986, 6.

ГАЧЕВ Г. Парадоксы романа// Литературная газета, 15-октябрь 1986, 4.

ДЕДКОВ И. Литература и новое мышление// Коммунист. 12 авг. 1987.

КРЫВЕЛЕВ И. Кокетничая с Боженькой// Комсомольская правда, 30-июль 1986.

ЛЕНИН В.И. О литературе и искусстве. – М., 1967.

МКРТЧАН И. Круглый стол, Вопросы литературы №3 (1987), 82.

МЭЙ, Пен. **Восприятие творчества Чингиза Айтматова в Китае.** - Бишкек-Пекин. 1996. - 76 с.

РЫСКУЛОВА Ж.М. Восприятие творчества Чингиза Айтматова в англоязычных странах. . – Ф.: Илим. - 1987.

САРЫГҮЛ А. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын Түркияда кабыл алынышы. Канд. дисс. Авторефераты. – Б.: 2003.

СТРОИЛОВ Л. Творчество Чингиза Айтматова в западно-европейской критике. . – Ф.: Кыргызстан. - 1988.

СУРКОВ Е. Трагедия в Моюнкумах. О романе Чингиза Айтматова “Плаха”; Е.А.Кривитский, “Парадоксы романа или парадоксы восприятия// Литературная газета, 15-октября, 1986.

АЙТМАТОВ, Chingiz. (1965). **Short novels.** London: Central Books.

АЙТМАТОВ, Chingiz. (1970). **Farewell, Gulasry!** London: Hodder and Stoughton.

- AITMATOV, Chingiz. (1972). **The White Steamship**. London: Hodder and Stoughton.
- AITMATOV, Chingiz. (1972). **The White Ship**. New York: Crown.
- AITMATOV, Chingiz. (1983). **The Day Lasts More Than a Hundred Years**. London: Macdonald.
- AITMATOV, Chingiz., MUKHAMEDZANOV, K. (1975). **The Ascent of Mount Fuji**. (Transl. by Bethell N.) New York.: Farrar.
- AVINS, J. Carol. (1988). *The Failure of Perestroika in Aitmatov's The Executioner's Block*. **Studies in Comparative Communism**, **21**, 255-261.
- Central Asian Review** (1962). London, 350-364.
- CLARK, Katerina. (1984). *The Mutability of the Canon: Socialist Realism and Chingiz Aitmatov's I dol'she veka dlitsia den`*. **Slavic Review**, **4**, 573-587.
- GRAHAM, Sheelagh Duffin. *Chingiz Aytmatov's Proschay, Gulsary!* **Slavic Review**, **4**, 18-26.
- HABER, E. (2003). **The Myth of the Non-Russian: Iskander and Aitmatov's Magical Universe**. Lanham: Lexington Books.
- MAYO, A. (1991). **Treatment of Death and Eternity in the Prose Piction of Chingiz Aitmatov**. Bryn Mawr College (Ph.D. Thesis).
- MOZUR, Joseph. (1995) **Parables From The Past. The Prose Fiction Of Chingiz Aitmatov**. Pittsburgh: Pittsburgh University Press.
- MOZUR, Joseph P. Jr (1988). *Chingiz Aitmatov's Plakha: A New Religion For Soviet Man?* **Studies in Comparative Communism**, **21**, 263-273.
- PATON, S. (1984). *Chingiz Aitmatov's First Novel: A New Departure?* **The Slavonic and East European Review**, **62**, 496-510.
- PORTER, R. (1988). **Four Russian Contemporary Writers**. Berg Publishers Ltd.
- OLCOTT, Anthony (1984). *What Faith The God-Contemporary? Chingiz Aitmatov's Plakha*, **Slavic Review**, 213-226.
- SHNEIDMAN, N.N. (1979). *Chingiz Aitmatov: Myth and Reality: Soviet Literature in the 1970`s*. **Artistic Diversity and Ideological Conformity**. Toronto: University of Toronto Press, 32-46.
- SOUCEK, Svat. (1983). *National Color and Bilingualizm in the Work of Chingiz Aitmatov*. **Journal of Turkish Studies**, vol. **5**, 70-98.

SPINKA, Matthew, BERDYAEV, Nicolas (1950). **Captive of Freedom.** Philadelphia: The Westminster Press, - 128.

WOODWARD, James. (1991). *Chingiz Aitmatov`s Second Novel.* **Slavonic and East European Review**, **69**, 201-220.

QUALIN, A. (1996) **Searching for the Self at the Crossroads of Central Asian, Russian and Soviet Cultures: the Question of Identity in the Works of Timur Pulatov and Chingiz Aitmatov.** Seattle: University of Washington (Ph. D. Thesis).